

Saodat Yuldosheva

**MAKTABDA QISSA
TAHLILI USTIDA
ISHLASH**

Saodat Yuldosheva

**MAKTABDA QISSA
TAHLILI USTIDA
ISHLASH**

Uslubiy qo'llanma

Samarqand - 2022

Yuldosheva S. Maktabda qissa tahlili ustida ishlash . Uslubiy qo‘llanma.

– Samarqand: 2022-y., 64 -bet

Mazkur uslubiy qo‘llanmada qissa janrining adabiy maydonga kirib kelishi, xalq qissalarining yaratilish tarixi, janriy xususiyatlari, umumta’lim maktablari adabiyot darsliklarida keltirilgan qissalarni o‘qitish, o‘quvchilarning matn ustida ishlash ko‘nikmasini rivojlantirishga doir ilmiy- nazariy va uslubiy ma’lumotlar keltirilgan.

Mas’ul muharrir:

Taqrizchilar:

Urinbayeva D. - Samarqand viloyat PYMO‘MM Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrası professori v.b., f.f.d (DSc)

Abdurahmonova D. - Samarqand viloyati Xalq ta’limi boshqarmasi filologiya fanlari metodisti

Mazkur uslubiy qo‘llanma Samarqand viloyat XTB o‘quv metodik kengash yig‘ilishining 2022-yil _____dagi _____ yig‘ilishida muhokama etilib nashr etishga tavsiya etilgan.

Adabiyotshunoslikda xalq qissalari va hozirgi zamon qissalarining o'rganilishi

Asrlar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan, ijtimoiy hayotdagi har bir o'zgarishni o'zida mujassam etgan og'zaki va yozma adabiyot bizga xalqimiz tarixi, tili, urf-odati, etnik xususiyatlari to'g'risida muhim ma'lumotlar beruvchi manba hisoblanadi. Tildan tilga, avloddan avlodga ko'chib, og'zaki tarzda yoki yozma manbalar orqali etib kelgan adabiy yodgorliklarimizda xalqimizning ma'naviy qiyofasi, donoligi, zukkoligi aks etgan. Bu ma'naviy durdonalarning yaratuvchilari el-yurt orasidan etishib chiqqan ijodkorlar bo'lib, ular xalqimizning axloqiy-falsafiy, diniy, madaniy-ma'naviy dunyoqarashlarini ifodalovchi rivoyatlar, afsonalar to'qishgan. Keyinchalik bu rivoyat va afsonalar yozma adabiy janrlarning shakllanishiga zamin bo'lgan.

Tarixiy taraqqiyot davomida og'zaki namunalarning ayrimlari xalqimiz orasida ommaviylashgan bo'lsa, ba'zilar unutilib, yo'qolib ketgan. Buning bir qator ijtimoiy-siyosiy sabablari bo'lib, eng asosiysi o'sha davrlarda matbaa nashriyoti hali yuzaga kelmagan, rivojlanmagan edi. (Xitoyda kitob nashr qilish XI asrda, Evropada XV asrda, Yaqin Sharq mamlakatlarida esa arab yozuvining tarqalish darajasiga qarab, ancha kechroq yuzaga kelgan. O'zbek tilidagi dastlabki nashrlar XIX asrda ko'rina boshladi.) Faqat sanoqli xattotlarga ushbu adabiy namunalarni yozib qoldirish imkoniyatiga ega bo'lgan. Asarlarni yozib qoldirish asosan havas yuzasidan, ba'zan mansabdor kishilarning amriga muvofiq amalga oshirilgan. Bundan tashqari, xalq orasida ertakchilar, doston aytuvchi baxshilar, qissaxonlar, roviylar ham bo'lganki, ular ham ma'lum darajada og'zaki ijod namunalarining saqlanib qolinishiga hissa qo'shganlar. R.Jumaniyozovning ta'kidlashicha, mutolaa qilishdan ko'ra tinglashni afzal bilgan mansabdor shaxslar, xonlar o'z huzurida biror baxshi yoki qissaxonga mashhur asarlarni o'qitirishni ma'qul ko'rganlar¹. Xon va yuqori mansabdorlarning buyrug'iga binoan yaratilgan asarlarda ularning manfaatlari, dunyoqarashlarini aks

¹ Жуманиёзов Р. Халқ ижоди – ҳақ ижод. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 10-б.

ettiruvchi mavzular tasvirlangan, boshqalarida mazlum xalqning orzu-tasavvuridagi hayot, istak-armonlari, qarashlari aks etgan. SHu tufayli xalq ijodining namunalari g‘oyaviy mavzu ko‘lamiga ko‘ra turlicha bo‘lgan. Tarixiy taraqqiyot davomida xalq hayotiga bog‘liq holda yozma adabiyot ham rivojlangan va shunga mos holda yaratilayotgan asarlar ham janriy jihatdan o‘zib boravergan.

Sharq mumtoz adabiyoti tarixiga nazar tashlasak, nazm yo‘li bilan bitilgan asarlar salmoqli qismni tashkil etadi. CHunki she‘riyat nasrdan ko‘ra ommabop bo‘lgan. Ma‘naviyat va madaniyat gullagan davrlarda so‘z san‘atining go‘zal tasviriy bo‘yoqlari bilan yaratilgan jimjimador she‘riy namunalarga ehtiyoj katta bo‘lgan. SHu sababli shoirlar ijodi yuqori qadrlangan va ularni tinglovchi kitobxonlar soni ham salmoqli bo‘lgan. Badiiy ijod masalalariga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlarning ko‘pchiligi ham she‘riyatga bag‘ishlangan. Xususan, vazn o‘lchovlari, janrlarning shakliy belgilari, badiiy san‘atlar to‘g‘risida ajdodlarimiz bir qator risolalar yozib qoldirganlarki, ular bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy asarlari (she‘r va shoirlik haqida), Manshur Samarqandiyning “Qanz ul-g‘aroyib”, Rashid Samarqandiyning “Ziynatnoma”, Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr” nomli asarlari (badiiy san‘atlar haqida), Abulqosim Ali Bahromiyning “G‘oyat al-arzayn”, “Qanzul qofiya”, Umar Roduyoniyning “Tarjimon ul-balog‘a”, Nizomiy Aruziyning (XII) “CHahor maqola”, SHamsiddin Muhammad bin Qays Roziyning (XII) “Alkofi fi-l- aruzayn va qavofiy”, “Al-mu‘jam” nomli asarlari (aruz vaznlari va qofiya haqida), Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, Boburning “Muxtasar” asarlari shular jumlasidandir².

Nasriy asarlarning kompozitsion tuzilishi, syujeti, mazmuni, shakli va obrazlar tizimiga oid bu kabi mukammal tasnif mumtoz adabiyotimizda kam uchraydi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it-turk” asarida ayrim to‘liq bo‘lmagan qaydlar mavjud. YA‘ni, muallif asarda “*etuk*”, “*otkunch*”, “*sav*” atamalarining izohini keltirgan. SHundan: “*sav - qissa. Qadimgi voqealardan xabar berish, aytish*”

² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. (X-XIX асрлар) – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 32-б.

yoki “*risola, xat, kichik kitobcha... so‘z, nutq*”, – kabi ma’nolarni bildirishini qayd qilgan³ u fikrini rivojlantirib, “*hikoyalarda faqat o‘tganlar haqida aytilishi shart emas*”, – deb uqtiradi. “Haqiqatan ham, o‘tgan voqealar haqida hikoya qiluvchi og‘zaki qissalar xayoliy uydirmadan tashkil topgan voqealar haqida ham hikoya qilishi shubhasizdir. Hikoyaning bu xil formasida sehr-jodu, fantastik element hamda hayotiy uydirmalarning bo‘lishi o‘z-o‘zidan ma’lum. Demak, “sav” bo‘lib o‘tgan voqea hamda xayolan to‘qilgan hodisalarni hikoya qiladi. SHunday ekan, bu so‘z shakl va mazmun e’tibori bilan turlicha bo‘lgan ikki hikoyani ifodalaydi. Birinchisi qadimgi o‘tmish voqealarni xayoliy uydirmalarsiz talqin etuvchi hikoyalar; ikkinchisi esa muayyan tarixiy voqealar yoki xayolan to‘qilgan hodisalarni sehr-jodu, xayoliy uydirmalar qobig‘ida talqin etuvchi hikoyalar. ...birinchi tur hikoyalar o‘zining shakl va mazmuniga ko‘ra rivoyatlarni, ikkinchi tur hikoyalar esa ko‘proq afsonalarni eslatadi”, – deb sharhlaydi K.Imomov⁴ Akademik B.Valixo‘jaev “sav” haqida quyidagicha fikr bildirgan: “Bu sharhda, ...voqea sodir bo‘lgan vaqt aniq ko‘rsatilgan, ... asar hajmiga ishora qilingan. SHundan kelib chiqqan holda sovning etuk va otkunchlardan hajm jihatdan kattaroq ekanligi jihatidan muallif uni qissa deb tarjima qilgan ko‘rinadi. Qadimgi voqealardan xabar berish, aytish deb risola, xat, kichik kitobchaligiga ishora qilish vositasida uning yozma adabiyotdagi namunalarini nazarda tutmadimikan? Ammo uning “qadimgi voqealardan xabar berish” jumlasini oxirida “aytish”ni qo‘shish bilan ma’lum darajada bu janrning xalq og‘zaki ijodi zaminiga ishora qilmadimikin... Agar shunday bo‘lsa, unda sav keyinchalik doston tarzida mashhur bo‘lgan janrning qadimiy nomlaridan bo‘lib chiqadi va shunday qilib, uning nasru nazmda yaratilgan adabiy asarligi haqidagi taxminni kuchaytiradi. Keyinchalik esa yozma adabiyotning taraqqiyoti bilan bu janr o‘z imkoniyatlari doirasini kengaytirgan va nazm shaklidagi o‘tmish voqealaridan bahs etuvchi dostonlarni ham ifodalagan bo‘lishi mumkin”⁵. Bizningcha, M.Koshg‘ariy qayd qilganidek, “sav” haqiqatan ham qadimgi real voqealardan xabar beruvchi manba

³ Қошғарий М. Девону луғотит турк. III том, – Т.: Фан, 1963. – 168- б

⁴ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981. – 65 б.

⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. (X-XIX асрлар) – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 49 б.

bo'lgan, ya'ni bu erda rivoyat, afsona janrlarini nazarda tutsak, davr o'tishi bilan bu adabiy shakllar kengayib, sayqallanib, qissaning ilk shakli "risola, kichik kitobcha" holiga kelgan bo'lishi mumkin. Keyinchalik badiiy so'z san'ati sayqallanib, nazmga e'tibor kuchaygan sari u doston shaklida "o'tmish voqealari"dan xabar beruvchi adabiy-badiiy manbaga aylangandir. Doston va qissaning ilk shakllari shu tariqa uyg'un holda rivojlangan deb taxmin qiladigan bo'lsak, shundagina qadimgi adabiyotshunoslar nega bu ikki janrni ajratgan holda alohida tadqiqot doirasiga olmaganligini anglash mumkin bo'ladi. SHu bois adabiyot tarixida qissani doston, dostonni qissa deb atash hollari bo'lgan, deb o'ylaymiz. B.Valixojaev "O'zbek epik poeziyasi tarixidan" kitobida "doston" va "qissa" atamasini mumtoz adabiyot vakillari yonma-yon holda qo'llaganliklariga e'tibor qaratadi: "...To'g'ri, adabiyotimiz klassiklari epik asarlarni doston, qissa yoki hikoyat deb ataydilar. Jumladan, Alisher Navoiy "Farhod va SHirin"da shunday yozadi:

Navoiy sayr etib so'z bo'stonin,

Raqamzad qildi chun bir dostonin.

Yoki XIX asr shoiri Mulla Qurbon Xiromiy esa o'zining "CHor darvesh"ida uni qissa deb eslaydi:

Ki bir qissani aylagil ixtiyor,

Ki sandin qolur dahr aro yodgor.

Ko'rinadiki, klassiklarimiz epik asarlarni, jumladan poemani turli-tuman nom bilan ifodalashga uringanlar"⁶.

Xalq kitoblari og'zaki va yozma adabiyotni bog'lab turuvchi asarlar turkumi bo'lib, o'z ichida yana har xil janrdagi asarlar (doston, qissa, latifa, ashula, maqol kabi janr formalari, nasriy, nazmiy, liro-epik turdagi asarlar)ni birlashtiradi. Keyingi yillarda xalq kitoblari rukni ostida ko'plab doston va qissalar nashrdan chiqdi. Ularning mazmuni bilan tanishganda xalq qissalari va dostonlar o'ziga xos adabiy janr ekanligi bilinadi.

⁶ Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.:Фан, 1974. – 23- б.

Xalq kitoblari sirasiga kiruvchi qissalar qanday yaratilgan va ularning o'ziga xos qanaqa janriy belgilari bor? Ma'lumki, har qanday janr o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmagan. Davr talabi hamda xalqning ma'naviy idrokiga mos keladigan, ularning manfaatlari, qarashlarini kuylaydigan asarlarga ehtiyoj sezilganligi tufayli yangi janrdagi asarlar yaratilgan. Xalq tomonidan yaratilgan asotir, afsona, rivoyat, ertak, hikoya, doston va qissalar yozma adabiyot yuzaga kelgach, o'z-o'zidan xalq kitoblariga aylandi. **“Xalq kitoblari”** atamasi ilk bor XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida olmon olimi Gyorres tomonidan qo'llanilgan⁷. Tarixchi va sharqshunos Herman Vamberi bunday asarlarni Markaziy Osiyoda keng tarqalgan *“xalq romanlari”* deb nomlagan⁸.

O'zbek adabiyotshunosligida bu atamaga sharh berish va xalq qissalari uslubida yozilgan asarlarni aniqlash, o'rganish, nashr etish ishlari o'tgan asrning 60-70-yillarida keng tus olgan. Akademik V.Abdullaev “xalq kitoblari”ga: “...og'zaki adabiyot bilan yozma adabiyotni bir-biriga bog'lovchi asarlar sikli...”⁹ -deb ta'rif bergan. N.Mallaev esa: “...unga yozma adabiyotning ayrim tendensiya va xususiyatlari singib boradi, xuddi shuningdek, yozma adabiyot asari ham folklorga xos xususiyatlarga ega bo'lib, “xalq kitobi” tusini oladi,”- degan xulosani bayon etadi¹⁰. R.Majidov ushbu masala bo'yicha maxsus tadqiqot olib borib, xalq kitoblarini *janr* sifatida e'tirof etgan¹¹. V.Zohidov: “bunday asarlar o'zbek adabiyoti tarixida o'zining spetsifik tomonlariga ega bo'lgan alohida soha, janr va yo'nalishlardan birini tashkil etadi,”- deb ta'riflagan. T.Mirzaev bunday asarlarni *qissa* termini bilan yuritish ma'qul deb hisoblaydilar¹². “Biroq bu termin bizgacha etib kelgan xalq kitoblarining janriy xosliklarini o'zida to'la ifoda etolmaydi,- deb ta'kidlaydi R.Jumaniyozov.- Nazarimizda, xalq kitoblarini so'z san'atining – folklor va yozma adabiyotning oraliq navi, sikl asarlar atamasi deb tushunish haqiqatga

⁷ Қиссаи Машраб. Тошкент: Ёзувчи. 1992. – 176 б.

⁸ Вамбери Г. Очерки Средней Азии. М., 1868. стр 336.

⁹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-к. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 141б.

¹⁰ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент: Ғ.Ғуллом адабиёти ва санъати. 1974. 385-б.

¹¹ Мажидов Р. “Халқ китоблари” термини ҳақида. Адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент. 1978. 169-176 б.

¹² Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг репертуари. Тошкент. 1979. 14-б.

yaqinroqdir... Ular badiiy adabiyotning bir turi bo‘lib, yana o‘z ichida har xil janrlarga bo‘linib ketadi. Mazkur tip asarlarning doston, latifa, ashula, maqol kabi janriy formalari, nasriy, nazmiy, liro-epik turlari borligi kuzatiladi. Bir tomondan qaraganda, xalq kitoblari folklor janrlarining yozma shakllaridek ko‘rinadi. Aslida unday emas. Xalq kitoblarining tarixiy kelib chiqishi folklor bilan aloqador bo‘lib, g‘oyaviy-tematik jihatdan og‘zaki adabiyot namunalaridan tubdan farq qilmasa-da, til va uslub, badiiy usul va tasviriy vositalarning qo‘llanish tarzi, xarakteri jihatidan prinsipial ravishda ajralib turadi.”¹³ H.Oqbo‘taev yanada qisqaroq qilib: ”yozma adabiyot bilan xalq og‘zaki ijodi o‘rtasida *ko‘prik, xalqa rolini bajaruvchi* badiiy xazina – xalq kitoblari yoki romanlari...”- deb yozadi¹⁴. B.Sarimsoqov ham ushbu fikrni ma’qul topadi ¹⁵.

Ushbu fikrlardan kelib chiqib, xalq kitoblari og‘zaki va yozma adabiyotni bog‘lab turuvchi asarlar turkumi bo‘lib, o‘z ichida yana har xil janrdagi asarlar (doston, qissa, latifa, ashula, maqol kabi janr formalari, nasriy, nazmiy, liro-epik turdagi asarlar)ni birlashtiradi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Keyingi paytlarda xalq kitoblari rukni ostida ko‘plab doston va qissalar nashrdan chiqmoqda. Ularning mazmuni bilan bevosita tanishish jarayonida xalq qissalari ravon tilda, soddalashtirilgan bayoni bilan kitobxonni o‘ziga jalb etib kelganligini sezish qiyin emas.

Qissa – atama sifatida arabcha so‘z bo‘lib, hikoya, biror shaxs haqida so‘zlash kabi ma’nolarni ifodalashi bilan birga, yozma va og‘zaki adabiyotning alohida sohasi bo‘lgan adabiy janr mazmunini ifodalaydi. “Adabiyotshunoslik terminlari” lug‘atida: “**Qissa** – rivoyat usulida yaratilgan adabiy va tarixiy afsonaviy asardir. Masalan, “Qissai Sayfulmuluk”. Bunday asarlarni yaratuvchilar – qissanavislar, ularni xalqqa o‘qib, so‘zlab beruvchilar qissaxonlar deb yuritilgan”,- degan ta’rif berilgan¹⁶. Qissa qadimiy tarixga ega bo‘lgan janr hisoblansa-da, o‘z xususiyati bilan alohida janr

¹³ Жуманиёзов Р. Халқ ижоди – ҳақ ижод. Тошкент: Ўзбекистон. 1993.- 10-б.

¹⁴ Окбўтаев Х. Халқ китоблари ва адаблар.// Адабий мерос. 1(55).Тошкент. 1991. 65-70 б.

¹⁵ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси.// Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981, 9-61б., 97-148 б.

¹⁶ Адабиётшunoslik терминлари луғати.-Тошкент:Ўқитувчи.1967.-298б.

sifatida shakllana olmagan. O‘tmish ijodkorlari qissani atama sifatida rivoyat, voqea, ahvol ma’nolarida tushunishgan. M.Qoshg‘ariy, Qutb Xorazmiy, A.Navoiy, Muhammad Solih, Bobur, Nishotiy, Ogahiy kabilar qissa deganda asosan sharqda mashhur bo‘lgan syujetlarni nazarda tutganlar. Mashhur afsona, rivoyat va hikoyatlarni kengaytirib, qayta ishlash; mumtoz dostonlarni xalq tiliga yaqin sodda ravon uslubda yoritish hamda o‘zga xalq badiiy adabiyot namunalarini o‘z didimizga, saviyamizga moslashtirib erkin badiiy tarjima qilish ishlari avj olgan edi. Masalan, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun”, “Farhod va SHirin” kabi “sayyor” syujetlar turli janrdagi asarlarning mazmunini tashkil etib kelgan. Ularning ijodiy shakliga qarab qissa, rivoyat, hikoyat, doston deb ham yuritaverganlar. Agar asar masnaviy shaklida yozilgan bo‘lsa, to‘g‘ridan to‘g‘ri masnaviy deb yuritilgan. SHarq adabiyotida qissa deyilganda, ko‘proq bir kishi sarguzashtlari haqidagi hikoya nazarda tutilgan.

Adabiy maydonda qissalarning ijod qilinishiga ma’lum sabablar turtki vazifasini o‘tagan:

- XVI asrgacha fors-tojik va turkiy adabiyotda yaratilgan nasriy asarlar til va g‘oyaviy jihatdan murakkab bo‘lib, o‘sha davr kitobxonlari uchun qiyinchilik tug‘dirgan;

- o‘tmish davr ijodkorlari ko‘proq she’riy janrlarda ijod qilgan, shu sabab kitobxonning syujetli asarlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish zaruriyati tug‘ilgan;

- oddiy xalqning kam nusxalarda ko‘chirilgan mumtoz nasriy asarlardan bahramand bo‘lish imkoniyati cheklangan;

- davr talabi hamda xalqning ma’naviy idrokiga mos keladigan, ularning manfaatlarini, qarashlarini kuylaydigan, murakkab falsafiy tafakkurdan ko‘ra oddiy, qiziqarli va ibratli voqealarga boy asarlarga talab kuchaygan;

- xalq orasida taniqli tarixiy shaxslar haqida ko‘plab ijodiy namunalarning yaratilganligi hamda omma orasida keng tarqalganligi ularni yaxlit bir syujet chizig‘iga tizishni taqozo etardi;

- SHarqda mashhur bo‘lgan syujetlarning xalqqa sodda ravon tilda ifodalab,

qayta ishlash ehtiyoji tugʻilgan;

- diniy istilohlarni, aqidalarni hayotga tatbiq etish uchun adabiyot vositasida xalq diliga kirib borish qulay boʻlganligi sababli el orasida oʻz tasavvufiy taʼlimotlari, gʻoyalari bilan tanilgan mutasavvuflar hayoti va faoliyati haqidagi syujetlar yirik janrda ifodalanishini talab etar edi. Bizningcha, sanab oʻtilgan yuqoridagi omillar adabiy maydonda yangi gʻoya va mazmuni ifodalovchi janrning vujudga kelishiga sabab boʻldi.

Adabiyotshunos Q.Tohirov qissalarni oʻrganar ekan, ularni janr jihatidan ishqiy-sarguzasht qissalar, tarixiy qissalar, badiiy-biografik qissalar, qahramonlik, vatanparvarlik mavzudagi qissalar, diniy-didaktik qissalarga boʻlish mumkin deb, har bir guruhga kiruvchi qissalarni nomma-nom qayd etadi¹⁷.

Bugungi kunda qissa janri togʻrisida gap ketganda, asosan, qissa badiiy adabiyotda epik janr turlaridan biri sifatida taʼriflanadi. Qator manbalarda quyidagi bir-birini takrorlovchi taʼriflarni uchratamiz: “Gʻarbiy Yevropa va Amerika adabiyotida *povest* (*повесть*) maʼnosidagi *qissa* tushunchasi yoʻq. Nasrning romandan boshqa barcha janrlari „*novella*“ termini orqali ifodalanadi. ***Rus va oʻzbek adabiyotlarida qissaning hozirgi va qadimgi maʼnolari oʻrtasida farq bor. Masalan, qadimgi rus adabiyotida har qanday nasriy asar povest (qissa) deb atalgan. Oʻzbek adabiyoti tarixida rivoyat usulida nasr yoki nazmda yozilgan tarixiy-afsonaviy asarlar qissa deb yuritilgan. Masalan, „Qissai Sayfulmuluk“, „Qisasi Rabgʻuziy“ va b..*** Hozirgi maʼnodagi oʻzbek qissasi rus adabiyotidagi „*povest*“ terminiga toʻgʻri keladi va asosan roman bilan hikoya oraligʻidagi oʻrtacha hajmli nasriy janrni ifodalaydi”¹⁸.

Hozirgi davr qissalarining janriy xususiyatlari, mavzu koʻlami, badiiyatiga oid nazariy qarashlarni U.Normatov, A.Rasulov, Q.Yoʻldosh, Q.Qahramonov, D.Toʻrayev, D.Quronov, I.Gʻaniyev, U. Joʻraqulov, Gʻ.Murodov, A.Xolmurodov,

¹⁷ Тоҳиров Қ. Халқ қиссаси “Юсуф ва Зулайхо”нинг матни ва тадқиқи. Самарқанд. 2001. 142 б.

¹⁸ <https://qomus.info/oz/encyclopedia/q/qissa/>

G.Imomova, U.Rasulova, R.Qo‘chqor, B.Karimov, S.Meli¹⁹ kabi atoqli adabiyotshunos olimlarning ilmiy-nazariy maqolalari, tadqiqotlarida ko‘rishimiz mumkin. U.Normatov: “Bugungi qissachiligimizga nazar tashlaganda birinchi galda undagi mavzu muammo, shakliy, uslubiy jihatdan rang-baranglik e‘tiborni tortadi; ular orasida tarixiy, zamonaviy, ijtimoiy-siyosiy, oilaviy-maishiy, ishqiy mavzulardagi ham an‘anaviy romantik, realistik, ham modernistik, ham jiddiy, ham yumoristik, sarguzasht-dedektiv yo‘nalishdagi asarlarni ko‘rish mumkin”²⁰, - deb fikr bildirib, zamonaviy qissalarda yangicha tamoyillarning bo‘y ko‘rsatayotgani to‘g‘risida to‘xtalib o‘tadi. A.Rasulov o‘z ilmiy izlanishlarida *ijodkori - badiiy asar-kitobxon* munosabatlarini hozirgi davr talablari nuqtayi-nazaridan tahlil etadi²¹. D.To‘rayev, Q.Qahramonov, Sh.Daniyarova, D.Salohiy kabi adabiyotshunoslar²² bugungi davr o‘zbek adabiyotiga xos xususiyatlari to‘g‘risidagi adabiy-nazariy qarashlari muhim ahamiyatga ega. A.Xolmurodovning o‘zbek qissalari poetikasi muammosiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida qissalardagi obrazlar tizimi, ijodiy mahorat, zamonaviy va tarixiy mavzulardagi asarlarning o‘ziga xos janriy xususiyatlari yuzasidan fikr yuritgan. Tadqiqotchi A.Abrorov: “Adabiyotimizning hozirgi davrida prozaning yangi turi – qissaning tashkil topishi va shakllanishida 20 va 30-yillarda yaratilgan keng syujetli hikoyalarning roli va xizmati, shubhasiz, katta bo‘ldi. Qissa ana shu keng syujetli hikoyadan o‘sib chiqdi, tashkil topdi, shakllandi va mustaqil janr sifatida rivojlanmoqda”, - deb fikr yuritishida, fikrimizcha, G‘arbiy Yevropa va Amerika adabiyotidagi povest (повесть), novella ma‘nosidagi qissaning o‘zbek adabiiy maydonida ijod qilinishiga ishora etilgan.

Qissada, odatda, bir va bir necha shaxslar taqdiriga oid turli voqealar asos qilib olinib, hajmi va mazmuni jihatidan hikoyadan yirikroq, romandan kichikroq ekanligi bilan farqlanadi. Qissa hayot murakkabliklarini hikoyaga nisbatan kengroq, xarakter

¹⁹ Nizomov F.M. Qissa janri taraqqiyotiga oid ba‘zi mulohazalar. Ilmiy tadqiqot va innovatsiya. Ko‘p tarmoqli ilmiy jurnal. Sentabr, 2022,31-b.

²⁰ . Normatov U. “Umiddaxsh tamoyillar”. -T.: “Ma‘naviyat”. 2004

²¹ Расулов Абдуғафур, Бадийлик - безавол янгилик, Илмий-адабий мақолалар, талкинлар, этюдлар, “ШАРК” нашриёт -матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, -Тошкент, 2007 й. Б. 96, 98, 101.

²² Қахрамонов, Адабий жараён ва эстетик талқин, Тошкент, 2014 й. Б.35-36.; Ш.Даниярова, Истиклол даври ўзбек романларида миллий рух ва қахрамон, Тошкент, “Mumtoz so‘z” 2011 й. Б. 73 -86; Салохий Дилором, Тасаввуф ва бадий ижод, ўқув қўлланма, “Наврўз” нашриёти, Тошкент, 2018 й. Б.91-108

hamda voqelik ko‘lamini romanga qaraganda kamroq qamrab oladi. Qissada u yoki bu shaxs hayotining ma’lum bir davri xronikal tarzda bayon qilinadi. Qissada lirizm hikoya va romandagidan kuchliroq bo‘lishi mumkin. A.Xolmurodovning fikriga ko‘ra: “Bu - qissa syujeti asosida yakka qahramonning butun umri davomidagi sarguzashtlari emas, balki qahramon hayotining muayyan davri voqealari yotishidir. Shu bois janr xususiyatlari haqida gap ketganda hajmning katta yoki kichikligini emas, balki voqealar qamrovi hamda rivojining romanga nisbatan yengilligi, hikoyaga nisbatan murakkabligini hisobga olish ma’quldir”²³, deb ta’kidlanadi. Tadqiqotchi qissa janrining o‘rta asrlar og‘zaki va yozma adabiyotida keng tarqalgani, tarixiy mavzularda ma’lum voqelik yoki birorta shaxsga atab yozilgan asarlar xususida keltirib o‘tilgan ilmiy mulohazalari asoslidir. Olim qissa atamasi haqida gapira turib, uni “xalq kitob”lariga yaqin ekanligini ta’kidlaydi hamda fikrlarini jahon va o‘zbek adabiyoti vakillari qarashlari yordamida dalillaydi. Ushbu fikrlar bizning yuqoridagi xalq qissalari to‘g‘risidagi mulohazalarimiz bilan uyg‘unligini ko‘rsatadi. Ya’ni, qissani xalq kitoblariga yaqin qilgan yana bir jihat bu – uning ixchamligi, voqealar bayonining cho‘zilib ketmasligi, an’anaviy boshlanma va yakunda xulosaning mavjudligi bilan ham belgilanadi.

Roman kabi qissaning ham avtobiografik (Oybek, A.Qahhor, N.Safarov), tarixiy (Mirkarim Osim, Ya.Ilyosov va boshqalar), fantastik (T.Malik, H.Shayxov, M.Mahkamov va boshqalar) turlari bor. Hozirda qissa nasrning eng faol janrlaridan bo‘lib, unda yosh yozuvchilar ham samarali ijod qilmoqdalar.

²³ Xolmurodov A. “Muqaddas so‘z boqiyliigi”, Toshkent, “Fan”. 2007. B.75-76.

Xalq qissalarining doston janri bilan aloqadorligi

Doston va xalq qissalari janrlarining o‘zaro munosabati haqida gapirganda, olimlarimizning quyidagi fikrlariga e‘tiborni qaratsak: “Navoiy dostonlarini xalq qissalari – xalq kitobi tarzida ishlash, ularni xiyla ommafahm til va uslubda bayon etib, kitobxonlarga taqdim etish ulug‘ shoir va mutafakkirni xalq ommasiga yanada yaqinlashtirdi, uning asarlarini ommalashtirdi. Mir Maxdum tomonidan kitobat qilinib nashrga tayyorlangan “Nasri Xamsai benazir”, Mahzun yaratgan “Qissai shahzoda Farhod va SHirin” hamda Umar Boqiy ishlagan “Farhod va SHirin”, “Layli va Majnun” shunday asarlardir,- deb qayd qilgan N.Mallaev. Olim:”Umar Boqiy Navoiy dostonining g‘oyaviy mohiyatini saqlab qolish, voqealar mazmuni va silsilasini, obrazlar xarakter va xislatini mumkin qadar originalga muvofiqroq berishga intilgan va bunga erishgan ham”, - deya ta’rif beradi²⁴. O‘rta va YAqin SHarq mamlakatlarida, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari orasida Hotami Toyi haqida ham qator asarlar yaratilgan. SHulardan biri “...tatar xalqi orasida keng tarqalgan qadimiy doston – qissalardan biri “Hotami Toyi” dostonidir”,- deb xabar beradi Safo Zufarov²⁵ Olim asar haqida fikr bildirish jarayonida doston va qissa atamalarini teng qo‘llaydi. YUusuf va Zulayho muhabbatini tarannum etuvchi asarlar ham salmoqli darajada bo‘lib, ular: Rabg‘uziy (qissa), Ali (qissa), Hiraviy (doston), Jomiy (doston), Andalib (qissa), Mullo YUusuf YOrkandiy (doston), Durbek (doston), Mullo Nafas (qissa) kabilarning yaratgan turli shakl va lavhalarga boy asarlaridir. Q.Tohirov XVIII asrda yashab ijod etgan va o‘zbek hamda turkman xalqlari o‘rtasida mashhur bo‘lgan shoir Nurmuhammad Andalibning “YUusuf va Zulayho” qissasini tadqiq qilar ekan asarga nisbatan **“qissa” va “doston”** atamalarini teng qo‘llaydi: “Nurmuhammad Andalib hamma joyda o‘z asarining nomini “Qissai Yusufu Zulayho”, “Yusufi Siddiqu Zulayho”, “YUusuf birla Zulayho” **qissasi** kabi nomlar bilan ataydi va shunga muvofiq boshqa asarlarda o‘z qulini sevib qolgan bir xotin sifatida talqin qilingan Zulayho Andalib **dostonida** to‘laqonli badiiy obraz - chin

²⁴ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент: Ф.Фулом адабиёти ва санъати. 1974. 241-б.

²⁵ Zufarov С. Ҳолами Тойи қиссаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 5-сон, 32-б.

sevgi, vafo-sadoqat, rahm-shavqat, latofat, kamtarinlik timsoli bo‘lgan bir ayol obrazi darajasiga ko‘tarildi”²⁶. Ko‘rib turganimizdek, adabiyotshunoslarimizning sharhlarida “**doston**” va “**qissa**” atamaları teng qo‘llash holatlari uchramoqda. Bu esa bir syujetning har ikkala janr uchun asos bo‘lganligidan deyish mumkin.

Adabiyotshunoslarimizning yuqoridagi bir syujet asosida yaratilgan doston va qissalar haqidagi tahlillariga tayanib, doston va qissalarni farqlovchi belgilar haqida quyidagi fikrlarni bildirish mumkin:

- doston va qissalarning mavzu ko‘lami bir-biriga o‘xshash: ya’ni, tarixiy shaxslar haqida (xalq qahramonlari, arboblari, din peshvolari, payg‘ambar va avliyolar, din va tasavvuf yo‘lida xizmat qilgan shaxslar), ishqiy-sarguzasht, mo‘‘jizaviy qahramonlik, pandnoma ruhidagi asarlar;

- dostonlarda hamd, na’t, ustozlar, so‘z va asar bag‘ishlangan hukmdor ta’rifi kabi boblardan keyin asosiy syujetga o‘tilgan; ushbu kirish qism ba’zi qissalarda mavjud, ayrimlarida esa yo‘q. Qissalar xalq kitoblariga xos an’anaviy: “*Ammo roviyoni axbor va noqiloni osori qissau dostoni kuhan va xo‘shachinoni xirmoni suxan andoq aytibdurlarkim...*” so‘zlari bilan boshlanib, ularda “*ersa*”, “*alqissa*” kabi so‘zlar orqali epizodlar bir-biri bilan ulangan, voqeadan voqeaga o‘tilgan;

- dostonlar so‘ngida xulosaviy boblar keltirilsa, qissalarda xulosa qismi bir muncha soddaroq ifodalanadi;

- dostonlarda har bir bob uzun sarlavha – bobning butun mazmunini yorituvchi annotatsion izohi bilan keltirilsa, ba’zi qissalarda bunday sarvlavhalar qisqa, lo‘nda jummlalar bilan ifodalangan; boshqalarida esa bunday sarlavhalar uchramaydi;

- dostonlarda voqealar bayoni masnaviy shaklda bo‘lsa, ba’zi qissalarda voqea nasriy – rivoya uslubida, ayrimlarida voqealar bayoni nazmiy yo‘l bilan berilgan. Ayrim dostonlarda lirik chekinish va his-tuyg‘ular bayoni rivoyaviy, qissalarda esa, aksincha, lirik chekinish va his-tuyg‘ular she’riy tarzda ifodalanadi (ushbu she’riy namunalar janri turlicha bo‘lishi mumkin);

- dostonlarda bosh qahramondan tashqari yana bir qancha obrazlar ham asosiy

²⁶ Тоҳиров Қ. Халқ қиссаси “Юсуф ва Зулайҳо”нинг матни ва тадқиқи. Самарқанд. 2001. 12 -б.

obrazlar qatoriga ko'tarilib, ijodkor ular taqdirini alohida hal qiladi. Qissalarda, asosan, bosh qahramonlar sarguzashti hikoya qilinib, boshqa personajlar ular taqdiriga, faoliyatiga bo'ysundiriladi;

- dostonda bosh qahramon bilan bog'liq voqealar voqea rivojining cho'qqisiga keltirib qo'yilib, keyin ikkinchi qahramon haqida so'z boradi; qissada, aksincha, qahramonlar to'g'risida ketma-ket tarzda tez-tez so'z yuritiladi;

- dostonda ayrim detallarga e'tibor kuchaytirilib, badiiylashtirilib, ma'lum ma'no kasb etishiga ahamiyat beriladi, epizodlar batafsil yoritilsa, qissalarda hajmiy siqqlik ustunlik qiladi;

- dostonlar nazmda bitilib, turli badiiy so'z san'ati vositalari bilan sayqal beriladi. Qissalarda esa, asosan saj' san'ati bilan ifodalash uslubi ustunlik qilib, xalqqa xos ta'bir, maqol, matal va boshqalardan keng foydalaniladi.

Bundan ko'rinadiki, doston va qissalar o'zaro uzviy holda janriy jihatdan sayqallanib, bir-biriga ta'sir etib borgan. O'z navbatida xalq qissalari ham o'z xususiy belgilariga ega bo'lib borgan. Bu janrni chuqurroq tadqiq qilish jarayonida uning yangi qirralarini kashf etish mumkin.

Adabiy ta'limda o'quvchilarga badiiy tahlil asoslarini o'rgatish

Umumiy o'rta ta'limda adabiyot fanini o'qitishning Milliy o'quv dasturida ushbu fanni o'qitishning maqsadi aniq qilib belgilab qo'yilgan: "Adabiyot o'qitishning maqsadi badiiy asarlar yordamida sog'lom e'tiqodli, mustaqil fikrli, o'tkir hissiyotli, yuksak didli, axloqan barkamol, aqlan yetuk, o'zga insonning tuyg'ularini anglaydigan, o'z xatti-harakatlariga xolis baho bera oladigan shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirishdan iborat"²⁷.

Bugungi adabiy ta'limda o'quvchilarni milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini mustaqil tushunish va tahlil qilishga o'rgatiladi hamda shu orqali o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, kitobxonlik madaniyatini va ma'naviy-

²⁷ Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi loyihasi. Adabiyot. 2021-y.

axloqiy dunyoqarashini, adabiy-estetik didini shakllantirish; mustaqil fikrlash, obrazli tafakkur etish kabi bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish; olam va inson tabiati, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirishga e'tibor qaratilmoqda. Ushbu bilim, ko'nikma va malakalarni o'quvchilarda shakllantirish uchun o'qituvchi ta'lim berish jarayonida quyidagi vazifalarni amalga oshirishi kerak bo'ladi, ya'ni o'quvchilarda:

✓ badiiy so'zdan ta'sirlanish, uning jozibasini his etish, haqiqiy badiiy asarni tanish va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish;

✓ o'qilgan badiiy asarni tushunish, undan hayotiy xulosalar chiqarish, badiiy asar o'qishni hayotiy ehtiyoj hisoblash tuyg'ularini tarbiyalash;

✓ yozma va og'zaki savodxonlik, nutqida adabiy til me'yorlariga rioya etish, uslubiy rang-baranglikdan foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish hamda adabiyot o'quv fanining mazmunidan kelib chiqqan holda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish;

✓ uzluksiz ta'lim bosqichlarida badiiy asar mutolaasiga erkin yondashuv tamoyilini shakllantirish;

✓ ularda turli janrlardagi badiiy asarlarni o'qish, bitiklarning saviyasini ajrata bilish, qahramonlar tutumlariga aksiologik baho berish ko'nikmasini qaror toptirish kerak bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'lim so'ngida esa o'quvchilarda adabiyot faniga oid quyidagi adabiy kompetensiyalar shakllangan bo'lishi lozim:

AK1: asarning asosiy va ikkilamchi g'oyasini (g'oyalarini) aniqlaydi va munosabat bildiradi, bunda adabiyot va boshqa fanlardan olgan bilimlariga, shu jumladan, asar yaratilgan kontekst (tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, adabiy) haqidagi bilimlariga hamda o'z hayotiy tajribasiga tayanadi.

AK2: asardagi eksplitsit (ochiq aytilgan) va impitsit fikrlarni (tagma'nolarni) ilg'aydi, asardan xulosalar chiqaradi va bu xulosalarini asoslab beradi;

AK3: asarning syujetini tushunadi, syujet elementlarini ajratadi va asarning qurilishiga munosabat bildiradi;

AK4: muallif qoʻllagan badiiy tasvir va ifoda vositalarini, shuningdek, lingvistik (leksik, grammatik, fonetik) xususiyatlarni tahlil topadi hamda ularni asarda qoʻllashdan koʻzlangan maqsadni, ularning oʻquvchiga taʼsirini tushuntirib beradi;

AK5: asardagi obrazlarni tahlil qiladi, ularga munosabat bildiradi hamda munosabatini matn, boshqa manbalar va hayotdan olingan misollar yordamida asoslab beradi;

AK6: asarning turli talqinlarini (masalan, kino, teatr, tasviriy sanʼatdagi talqinlarini) solishtirib, oʻxshash va farqli jihatlarini aytadi, munosabat bildiradi;

AK7: oʻqilgan asarlar tahlili (shu jumladan, qiyosiy tahlili) asosida ijodiy va tahliliy matnlar yaratadi, bunda turli lingvistik va ekspressiv vositalardan oʻrinli foydalanadi hamda mantiqiy izchillikka rioya qiladi.

Yangi avlod adabiyot darsliklarida talab etilgan koʻnikmalarni oʻquvchilarda hosil qilib, rivojlantirish uchun hozirgi zamon oʻquvchilarining qiziqishlariga mos yangi asarlar kiritilganligiga guvoh boʻlamiz, jumladan:

-6-sinf dasturida Odil Yoqubov “Yaxshilik”, Lengston Hyuz “Rahmat, sizga xonim”, Hojiakbar Shayxov “Birinchii sinov”, Rey Bredberi “Bir kunlik yoz”, Jyul Vern “Oʻn besh yoshli kapitan”, Artur Konan Doyl “Mallalar uyushmasi”, Rahmat Fayziy “Hazrati inson”, Xurshid Davron “Vatan devorlari”, Oskar Uayld “Baxtli shahzoda”, Azim Suyun “Yomgʻir yogʻib oʻtdi”, Omon Matjon “Osmon sogʻinchi” va b. sh. kabi;

-7-sinf dasturida Normurod Norqobilov “Oqboʻyin”, Ernest Seton Tompson “Lobo”, Ernest Heminguey “Chol va dengiz”, Nabi Jaloliddin “Ota”, Sergey Yesenin “Shahinam, o, mening Shahinam...”, Rasul Hamzatov “Qushqanotli, hoy karvon...”, Pirimqul Qodirov “Yulduzli tunlar”, Oʻlmas Umarbekov “Qiyomat qarz”, Qamchibek Kenja “Baliq ovi”, Anton Chexov “Xameleon” va b. sh. kabi;

- 10 sinf dasturida Homer “Iliada”, “Odisseya”, Migel de Servantes Saavedra “Don Kixot sarguzashtlari”, Muqimiy “Saylov”, Aleksandr Pushkin “Yevgeniy Onegin”, Erix Mariya Remark “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” va b. sh. kabilar.

Tamomila mazmunan yangilangan o‘quv dasturi va darsliklardagi asarlarni o‘quvchilarga o‘rgatishda o‘qituvchidan ham badiiy tahlil asoslarini puxta bilishi va amalda muvofiq metod va pedtexnologilardan foydalangan holda tatbiq etishi kerak bo‘ladi.

Keling, endi badiiy tahlil va talqin qilish tushunchalariga oydinlik kiritaylik. D.Quronov ushbu ikki tushunchaga aniq ta’rif beradi: “Badiiy asarni tushunish, uning mazmun mohiyatini anglash jarayonida tahlil va talqin amallari har doim ham hozir bo‘ladi. **Tahlil** atamasi odatda ilmda “**analiz**” deb yuritiladigan istilohning sinonimi sifatida tushuniladi. Analiz esa, ma’lumki, butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o‘rnini o‘rganishni ko‘zda tutadi.

Talqin atamasini biz “**interpretatsiya**” istilohining sinonimi sifatida tushunamiz. Talqin badiiy asarni sharhlash, uning mazmun mohiyatini, undagi badiiy konsepsiyani idrok etish demakdir. Keng ma’noda “**talqin**” so‘zi o‘zga tomonidan aytilgan gap yoxud yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini anglash, uni ma’lum yaxlitlikda tushunish va tushuntirish (adabiyotshunosning maqsadi tushunishning o‘zigina emas, tushuntirish hamdir) ma’nolarini anglatadi. Shu ma’noda qaralsa, mumtoz adabiyotshunosligimizda, umuman, o‘tmish ilmda “talqin” so‘zining ma’nosi qisman “sharh”, “tafsir” atamalarini bilan ham berilgan. Yana ham aniqroq aytsak, talqin badiiy asardagi “obrazlar tili”ni “ mantiq tili”ga o‘girmoq, obrazlar vositasida ifodalangan mazmunni tushunish va tushuntirmoqdir.”²⁸

²⁸ Quronov D. Badiiy asar tahlili. 08.01.2012. <https://www.facebook.com/notes/kitobxonlar-davrasi/badiiy-asar-tahlili-d-quronov/251097028292077/>

Qissalar badiiyatini tahlil qilish

Asrlar davomida qissalarning og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga o‘tib, saqlanib qolish jarayonida badiiy jihatdan ishlov berilib, sayqallanib, yangi detallar bilan to‘ldirilib borishi tadqiqot etilayotgan kitoblarning tili va uslubida umumiy bir mushtaraklik hosil qilgan. Qissalarda nasr va nazmning uyg‘unlashuvi, bir tomondan xalq og‘zaki ijodiga xos xususiyatlar, ikkinchi tomondan yozma adabiyot an‘analarining bo‘rtib turishi ularda ifoda uslubining o‘ziga xosligini ta‘minlagan. Qissalarda o‘zbek folklorini tashkil etuvchi ertak, rivoyat, afsonalarga xos belgilarni hamda yozma adabiyotning nasriy va nazmiy jihatlarini uchratish mumkin. Bu holat adabiy jarayonda janrlarning o‘zaro bir-biriga ta‘siri natijasida rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot doirasiga olingan qissalarning boshlanma qismini kuzatadigan bo‘lsak, boshlanma rivoyatlarga xos *“rivoyat qilishlaricha”*, *“andoq rivoyat qilurlarkim”*, *“aytishlaricha”* kabi tayyor qolipga aylangan formulalarning qissa janri boshlanmasiga kengaygan jumlar ko‘rinishida ko‘chganligini ko‘ramiz. YA‘ni, *“Noqiloni axbor andog‘ naql qilurlarki...”*²⁹. *“Ammo roviyoni axbor va noqiloni osor va muhaddisoni dostonu bo‘ston andog‘ rivoyat qilibdurlarki...”*³⁰, *“ki andin so‘ng qilay bir qissa og‘oz”* tarzida qissalar bayoni boshlanadi. “Rivoyatlar asosan u yoki bu tarixiy shaxs yoki tarixiy hodisalar guvohi bo‘lgan, uni ko‘rgan-bilgan kishilarning esdaliklari asosida yuzaga keladi”³¹. Qissalarda bo‘lib o‘tgan voqeadan axborot beruvchilar - *“noqiloni axbor”*, *“roviyoni axbor”* yoki qissaxonning o‘z tilidan *“qilay bir qissa og‘oz”* deb qayd qilingan. SHu bilan birga qissalarda adabiy dostonlardagi kabi kirish qism so‘zlari: “Bismillohir rahmonir rahim” deb Qur‘oniy oyatlardan: *“Alhamdu lillahi rabbil olamin. Val oqibatu lil muttaqin. Vassalotu vassalomu alo rasulih Muhammadin va olihi va ashobihi ajmain”* keltirilsa, yana birida hamd, na‘t, asarning yozilish sababi qismlari to‘liq

²⁹ Qissai Mashrab. Toshkent: Ёзувчи. 1992. 7-б.

³⁰ Иброҳим Адҳам қиссаси. – Т.: Ёзувчи, 1991. – 192 б.

³¹ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981. 88-б.

qayd qilingan. Afsona, ertak va dostonga xos tarzda qissalarda ham hikoya qilinayotgan hodisalarning qay vaqt sodir bo'lgani qayd etilmagan, noma'lum. Biroq voqealar sodir bo'lgan joy va qahramon nomi aniq ifodalangan. *“Balx shahrinda bir podshoh bor erdi va ani otini Molikshoh der erdilar...”*, *“... shoh Mashrab vaqteki, anodin tavallud topib, vujudga keldilar, valiyi modarzod erdilar. Ammo Namangan shahridindurlar...”*, *“...Maqomoti Nasimiy shayxi Mansur,*

... Bor erdikim Misr shahrinda bir nur,
Azaldin avliyo ul shayxi Mansur...”.

Qissalarda qahramonlar xatti-harakati, xarakteridagi boshqalardan ajralib turuvchi xususiyatlar hamda ularning oddiy avom xalq qabul qilishi qiyin bo'lgan jasoratlarini ko'rsatishda xalq og'zaki ijodining, xususan, ertak janrining etakchilik qilishi ko'zga tashlanadi. “Ertak o'zining tarixiyliigi va voqelikni o'zida aks ettirish prinsiplari bilan ajralib turadi. Ertaklarning yuzaga kelishi real voqelikni hissiy qabul qilish va uni aks ettirishidan boshlangan. Ertak syujetini tashkil etuvchi epik motivlar asosida ibtidoiy jamoa tuzumiga oid tartiblardan tortib feodalizm jamiyati qonun-qoidalari, shuningdek, matriarxat va patriarxatga doir turli qatlamlar, magiya hamda tabu bilan bog'liq urf-odatlar; animizm, totemizm, feteshizm kabi e'tiqodiy qarashlarga aloqador voqea-hodisalar yotadi. Qizig'i shundaki, ertak asosini tashkil etgan har bir voqea uydirma mag'ziga singib ketib noaniq formulaga aylanib qolgan. Zotan, bu narsa folklorning boshqa janrlarida nisbatan aniq ko'rinadi va sezilib turadi”³² [28, 63]. Folklorning ertak janriga xos xususiyatlar “Qissai Ibrohim Adham” kitobida, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Asarning ekspozitsiyasi – dastlabki qismi ertaklarga monand tarzda boshlanib, unda asosan asarning bosh qahramonlari aniqlangan, yo'l-yo'lakay ularning axloq-odobi, qiyofasi xarakter xususiyati haqida ma'lumot berilgan, o'zaro munosabatlari oydinlashtirilgan: *”Ziyoda boinsof va bodiyonat va odil erdi. Va aning ovozası olamni tutub, Xitoy va Xo'tandin boj olur erdi. Alqissa, Molikshoh necha yillar davron surub, yoshi qirqqa etti, hech farzand yuzini ko'rmadi va aning ko'nglida andishasi yo'q erdi, g'ayr az*

³² Имомов К. Эртақ. Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик, 2-том. – Т.: Фан, 1989. – 316 б.

farzanddin o'zga. ...Alqissa, bul qayg'uda va bu alamda zor-zor chun abri navbahor yig'lar erdi va kunduzi podshohliqig'a mashg'ul bo'lur erdi, o'g'ulsizlig'i xayolig'a kelmas erdi, kecha bo'lg'ondin so'ng ko'zidin uyqusi qochib, faryod qilib va hujrai xosig'a kirib, oh tortib yig'lar erdi". SHohning eng yaqin vaziri Sarafroz uning ahvolidan xabar oladi, hamdard bo'ladi. Ertaklardan o'tgan bu motiv aksariyat dostonlarda ham uchraydi. Hukmdorning befarzand bo'lishi, Oллоhdan zurriyod ato etishini so'rashi, ba'zida g'ayb kishilari vositasida Oллоhning ularga ehtirom ko'rsatishini "Alpomish", "Rustamxon" kabi qator xalq dostonlarida uchratishimiz mumkin. Xudoyi taolo Molikshohning ohini qabul qildi, zaifasining bo'yida homila paydo bo'libdi. Vaqti kelib shoh qiz farzand ko'ribdi va uning ismini Malikai Xubon deb qo'yibdi. SHuningdek, shoh qizi ulg'aygach, uning oshiq xaridorlari ko'payibdi va sovchi qo'yishibdi.

Mazkur ekspozitsiya ertak janridagi ekspozitsiya bilan o'xshash. Ertakda u quyidagicha ifodalanadi: *"Bir podsho bor ekan, davlat unga yor ekan, qo'shinlari ko'p ekan, yurtidan ko'ngli to'q ekan, eli ko'p obod ekan, podsho tinch-u shod ekan, oti Odilshoh ekan, adl unga hamroh ekan. Odilshohning dunyoda birgina qizi bor ekan, uning otini To'rabekxonim der ekanlar... To'rabekxonim o'n sakkiz yoshga etgan, dovrug'i olamga ketgan ekan. Uzoq – yaqin yurtlardan shahzodayu, xonvachcha-bekzodalar To'rabekxonimni xotinlikka olaman deb umid bilan kelar ekanlar, lekin To'rabekxonim barini mot qilib qaytarar ekan. Kunlardan bir kuni Marvi degan yurtning podshosi To'rabekxonimning ta'rifini eshitib, o'zini ko'rmay oshiq bo'lib qolibdi..."³³.*

Syujet chizig'ini tashkil etuvchi hodisalar harakati, konflikt va voqealar rivoji ana shu qismdan - ekspozitsiyadan boshlanadi. U bevosita asarning tuguni bilan aloqador. "Qissai Mashrab" bilan "Qissai Sayid Nasimiy" asarlarining boshlanishidayoq qahramonlar kichikligidan Oллоhni sevgan bandalar sifatida ta'riflanadi. *"Xudoyi taborak va taolo azal kunda ruhlarini oshiq yaratibdur. SHul vajhdin aytgon baytlari oshiqonadur".* Mashrab tug'ilgach, g'ayritabiiy sifatlari ayon

³³ Хоразм эртаклари. – Т.: Ёзувчи, 1961. – 191 б.

bo‘lib boradi. Ota-onasi uni etti yoshga etganda mudarrisga, so‘ng mullo Bozor oxund tarbiyasiga berganlarida, bolaning “devonae barhaq”ligi oshkor bo‘lishligi lavhalari asarning dastlabki ekspozitsiya qismidir. Bu qism “Qissai Sayid Nasimiy”da birmuncha o‘zgacharoq. Unda “Mansur Halloj va singlisi Anol”, “Mansur Halloj va Zunnun Misriy” haqidagi rivoyatlar o‘zaro ulanib, so‘ngra bosh qahramonning g‘ayritabiiy tug‘ilishi, voyaga etishida avliyolik sifatlarining namoyon bo‘lishi asar ekspozitsiyasini tashkil etgan. Qissalardagi bu ekspozitsiya qismlari o‘ziga xos individuallikni kasb etgan.

“Qissai Sayid Nasimiy”da Mansur Hallojning qatl etilganidan so‘nggi voqealar lavhasi ta’sirli etib tasvirlanib, undan qolgan bir hovuch “kul” badiiylashtirilib, mubolag‘ali tarzda ifodalangan. Bu lavhada mifologik motivga xos “kul” misolida Mansurni ilohiylashtirish, ikkala dunyoda ham uning ruhi abadiy hayot bo‘lishligi ko‘rsatiladi. “Kul”ning suvga oqizib yuborilishi va uning girdob hosil qilib oqib borishi motivi hindlarga xos urf-odatlarini eslatadi. Qadimgi hind odatlariga ko‘ra murda kuydirilgan va kuli suvga oqizilgan. Iskandar Zulqarnayn bilan bog‘liq afsonalarni tadqiq qilgan K.Imomov ikki afsonadagi qahramon – Iskandarning dafn etilish jarayoni farqlanishini aytib o‘tib: “Birinchida afsonada murda tuproqqa ko‘milsa, keyingi afsonada esa katta tosh ustida kuydiriladi. Bundan tashqari, har ikki afsonada ham ko‘mish yoki kuydirish suv bilan aloqador. Biri “dengiz suvidan ko‘tarilib turgan tosh ustida”, ikkinchisi esa “bir sharsharaning ostida ekan”. Qizig‘i shundaki, har ikki afsonada mavjud ko‘mish yoki kuydirishning suv bilan bog‘liq holda kelishi qadimiy hind urf-odatlarini bilan aloqador”, – degan xulosaga keladi. Abu Rayhon Beruniy hind dinining nishoni bo‘lgan tanosuxni ta’riflaydi. “...Jonning bir badandan ketib boshqasiga ko‘chishi tanosux deyiladi”³⁴. SHuningdek, qadimiy hind kitoblarida ta’kidlanganidek, “jon... chiqib kelgan joyga qaytadi. Bu xuddi kunjut o‘simligi gullab urug‘ boylaganidan keyin yog‘dan ajralmagani singari ...”. Abu Rayhon Beruniy ana shu tushunchaning boshqacha bir ta’rifini Suqrot kitobidan keltiradi: “Tirik o‘liklardan paydo bo‘ladi” yoki hindlarning qadimiy “Braxman”

³⁴ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. II том. – Т.: Фан, 1965. 56-59-б.

dini shunday o'rgatadi: "Tabiatda mavjud barcha jonzot borki, ular o'z tanasiga aloqador bo'lmagan va o'limidan so'ng tana hujayralaridan chiqib boshqasiga ko'chib o'tadigan jonga ega"³⁵. Demak, jon xaqidagi diniy tushunchalardan ayon bo'ladiki, xayoliy uydirmalardan tashkil topgan mazkur motiv va uning mazmuni aslida qadimgi mifologiya zaminidan kelib chiqqan. Mifologik tushunchaga ko'ra jon abadiy. U yoki bu yosh go'dakka nom qo'yish odati ham qadimda ana shu mifologik tushuncha zaminida tashkil topgan. Ma'lumki, qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari orasida tug'ilgan bolaga ajdodlar nomini qo'yish odat bo'lgan. Bu odatga ko'ra, tug'ilgan bolaga ajdodlardan birining nomi qo'yilsa, o'sha bolaga o'sha ajdod ruhi kiradi. YA'ni ruh o'sha ruh egasining nomini olgan yosh go'dakka ko'chadi." [27, 77]. "Qissai Sayid Nasimiy"da ham Nasabning nomini qo'yishda uning jismida zuhur bo'lgan Mansur Halloj ruhiga ishora qilingan. Nasab – asli qaysi nasl-nasabdan ekanligini ifodalaydi, ya'ni bir tarafdin Xalab shohining nevarasi – vorisi bo'lsa, ikkinchi tarafdin ruhan Mansur Hallojning aksi sifatida namoyon bo'ladi. Qissada Nasimiyning ideallashtirish va betakror siymo sifatida tasvirlash maqsad qilib olingan. Ko'rib turganimizdek, tarixiy shaxs bilan bog'liq bo'lgan qissada mifologik personajlarga xos bo'lgan xususiyat Nasimiy obraziga singdirilgan.

"Qissai Sayid Nasimiy"da shoh qizining g'oyibdan paydo bo'lgan homilasi tufayli ota-onasi or-nomus qilib, uni maxsus yasatilgan sandiqqa joylab dengizga oqizib yuboradilar. Ushbu lavha qator o'zbek xalq ertaklariga xos bo'lib, "sandiqliq" detali aksariyat hollarda qahramonning jonini saqlab qoluvchi vosita rolini o'ynagan. "Sandiqliq" detali eron, arab, slavyan va afrika ertaklarida ham mavjud bo'lib, uning ham mo'jizaviy, ham ijtimoiy ahamiyatga egaligi namoyon bo'ladi. Ya'ni, yog'och sandiqda bo'lgan inson husnda yanada go'zallashadi hamda o'zga yurtida, o'zga muhitda bo'lsa ham o'z baxtini topadi. V.Mikushevich slavyan va afrika ertaklarini tadqiq etar ekan, yog'och qo'g'irchoq, yog'och sandiq bilan bog'liq detallarga e'tiborini qaratadi. "Yog'och qiz" (afrika ertagi), "Yulianka yoki yog'ochning siri" (ukrain ertagi) ertaklari mazmuni o'xshash bo'lib, ularda qizlar o'z otasining

³⁵ Ильин Г. Старинные индейские сказания о героях древности. – М.: Знание, 1975. – 126 с.

tajovuzidan saqlanib qolish uchun yog‘och qo‘g‘irchoq ichiga yashirinadilar. SHunisi ahamiyatliki, ikkala ertakda ham qizlar yog‘och g‘ilofdan qutulgach, quyosh yanglig‘ yorqin rangli libosda tovlanib chiqadilar. “Xuddi shunday motiv “Sandiqdagi qiz” ertagida ham takrorlanadi. Qiz yog‘och sandiqda bo‘lgan taqdirdagina quyoshday nurafshon va go‘zal qiyofaga ega bo‘lib chiqadi. Ma’lum bo‘ladiki, slavyan va afrika ertaklarida ham yog‘ochning xususiyati bir xil. YOg‘och inson qiyofasini o‘zgartirish xususiyatiga ega. Tengsiz go‘zallikka erishish uchun yog‘och orasidan o‘tish kerak”³⁶. Bu motiv keyinchalik dostonlarga o‘tgan. “Qissai Sayid Nasimiy”da yosh Nasimiy: *“jamolidin bu sanduq nura to‘ldi”*deb qisqa ta’riflanib, nurafshon yuzli ekanligiga urg‘u berilgan. Bu esa V.Mikushevichning fikrini tasdiqlaydi. SHuningdek, asarda “sandiq” vositasida malikaning oriyati saqlab qolinadi, farzandi bilan sog‘omon qoladi. Bunda “sandiq” ijtimoiy rol vazifasini o‘tagan.

O‘zbek xalq ertaklari uchun xos bo‘lgan xususiyatlar, ya’ni qahramon bozorda yurganda podshoh qizining hammomiga borishi, yashirinib malikani ko‘rishi va sevib qolishi, xushidan ketishi, podshohning qahramonga bajarishi qiyin bo‘lgan shartlarni qo‘yishi, malikaning sag‘ana ichida tirilishi, qahramonga turmushga chiqib farzandli bo‘lish kabi voqealar sarguzasht, qahramonlik mavzuidagi har bir ertakda uchraydi. Bunday lavhalar “Qissai Ibrohim Adham”da mavjud bo‘lib, quyidagicha ta’riflangan: *“Kunlardan bir kun Adham sar bozorga borib turub erdikim, ko‘chada turg‘on ulug‘, kichik hamma qochib, har qaysisi har tarafga pinhon bo‘ldi. Anda Adham bir kishidan so‘radikim :*

– *Xaloyiqlar nima sababdin har tarafg‘a qochib ketar? Anda ul kishi aydi: – Ey devona, podshohning qizi Malikayi Xubon hammomdin keladur, – dedi. Ersa Adham devona bir do‘konni kunjig‘a kirib, pinhon bo‘lib turdi. Bir soatdin so‘ng Malikayi Xubon o‘zlari maofai zarnigor ichida paydo bo‘ldi. Qirq g‘ulombachchayi zulfdor, qirq sohibjamol kanizaklar va qirq xojasarolar atrofini olib kelur erdilar.*

³⁶ Сборник статей о Насими. (Ибрагимов М. Насими и его время. Гафуров Б. Свет далёкой звезды.) – Баку: Знание, 1973. – 286 стр.

Adham devona bir xilvatda tamosho qilib turub erdikim, nogoh bir shamol paydo bo‘lub, maofaning pardasini ko‘tardi. Ersa Malikayi Xubonni jamoli oftobdek barq urub namoyon bo‘ldi va Adham devonani nazari Malikayi Xubonga tushub, behush bo‘lub, o‘zidan ketib, erga yiqildi. Bir soatdin keyin o‘ziga kelib, ko‘zini ochib ko‘rdikim, Malikayi Xubon yo‘q, o‘tub ketibdur. Anda Adham devona betoqat va beorom va beqaror bo‘lib, zor-zor yig‘lab, Malikayi Xubonni yod qilib bu g‘azalni o‘qudi: ...” [152, 9]. Adham devonaning ishqiqi zo‘rayib, malika saroyi yonidan ketolmay qoladi va qizning otasi – Molik podshoh huzuriga kirib, unga dardini bayon qiladi. Podshoh vazirning maslahatiga ko‘ra Adham devonadan daryoyi SHO‘rdan gavhari shabchiroqni keltirishni so‘raydi. Bu shartga rozi bo‘lgan Adham devona daryo suvini sepa boshlaydi. Unga rahmi kelgan “odami obiy” podshosi sakkiz yuzta gavharni sovg‘a qiladi. SHoh saroyida u bir dona gavharni podshoh oldiga qo‘yganda, uni o‘g‘irlikda ayblashadi. Adham devona o‘zining o‘g‘ri emasligini isbotlab, qolgan gavharlarni chiqarib ko‘rsatadi va ularni mulzam qiladi.

“Mushkul ishni qisqa vaqt ichida bajarish, hal etish xalq xayolida tashkil topgan orzu-istaklardan kelib chiqqandir. Mubolag‘ali shartlar podshoh uchun g‘alaba, qahramon uchun mag‘lubiyat keltirishi kerak. CHunki bu vazifani hech kim bajarish qudratiga ega emas. Mubolag‘ali shart podshohning xohishini ifodalaydi. CHunki shoh qizini noma‘lum kishiga berish niyatida emas. Biroq ish podshoh o‘ylaganidek bo‘lib chiqmaydi. Qahramon shoh kutmagan holda g‘alaba qiladi. Buni dabdurustdan eshitgan odam “mubolag‘a” deydi. Biroq qirq tanob erdagi qirq botmon arpani “bir oqshomda” chumolilar terib beradi. Aytish kerakki, xayoliy uydirma bilan mubolag‘alar mazkur konflikt echimida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Mubolag‘a bilan xayoliy uydirmaning qorishib kelishi avvalo, syujet chizig‘ida mavjud voqea va hodisalarga fantastik ruh bag‘ishlab, uning ta‘sirchanligini oshiradi, qolaversa, tinglovchida estetik zavq uyg‘otib, o‘ylash, mushohada qilish qobiliyatini o‘stiradi”³⁷.

“Qissai Sayid Nasimiy”da ertak, rivoyat va afsonalarga xos muammoli masala, ya‘ni sinov motivi mavjud. Mudarris shogirdlaridan qay biri donishmand avliyo

³⁷ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981. 37-б.

ekanligini aniqlash maqsadida muammoli topshiriqni beradi. CHumchuqni Xudoning nazari tushmagan erda so‘yish, o‘tinlarni bir ufurish bilan olovlantirib yuborish sinovli shartlarni bajarishda shogirdlaridan aynan Nasabning xatti-harakati uning diqqatini tortadi. Nasabning hech kimga ma’lum bo‘lmagan yashirin sifatlari oshkor bo‘ladi. Ushbu sinov motivi dono aql va o‘tkir zehni kishilarni ulug‘lab, kaltabinlik va nodonlikni qoralaydi.

“Qissai Mashrab”da quyidagi lavhada ertak janriga xos jihatni ko‘rish mumkin: *“...Makkani yo‘lda tavof qiladurman yo o‘rnida tavof qiladurman”, – deb borur erdilar daryoyi SHo‘rga ettilar, ammo daryoyi SHo‘rni labida bir shahar bor erdi. Ul shaharni Bandasurat der erdilar. Bandasuratni ma’nosi ul bo‘lurki, har kimki Bandasuratga kirsa ani chiqmog‘i yo‘q erdi. Ani darvozasida bir qizni surati tortilgan erdi, har kishi ul shaharga kirsa ani chiqmog‘i yo‘q erdi. Azbaski, shul suratga giriftor bo‘lur erdi. Agar savdogarlar borsalar savdolarini shaharni toshida qilur erdilar. SHoh Mashrab Bandasuratga kirguncha bu g‘azalni o‘qudilar: ...deb, shoh Mashrab bu munojotni o‘qub, Bandasuratga kirib chiqtilar. Andin keyin shoh Mashrab Makkaga ravona bo‘ldilar”*. Qissalardagi suv havzalari nomlari, ayrim shahar nomlari xayoliy uydirma bo‘lib, ular o‘sha geografik joyning xususiyatiga qarab nomlangan. Daryoyi SHo‘r daryoning suvi sho‘rligi bilan izohlanib, bu nom ko‘pgina ertaklarda, shu qatori “Qissai Ibrohim Adham”da ham uchraydi. Bandasurat shahrining nomlanishi qissada izohi bilan keltirilgan bo‘lib, unda ertaklardagidek go‘zal qizning surati atrofdagilarni o‘ziga ohanrabodek sehrlab qo‘yuvchi xususiyatga ega ekanligi yozilgan. Go‘zal qizning suratiga maftun bo‘lib, unga oshiq bo‘lib ishq dardiga giriftor bo‘lib qolmaslik uchun ham o‘zini saqlagan kishilar shaharga kirmay, uni chetlab o‘tganlar. SHoh Mashrabga esa qiz suratining ahamiyati yo‘q, chunki uning o‘z haqiqiy ma’shuqasi bor. U o‘z ma’shuqasi – Ollohga intilayotgan oshiq. SHu sabab unga go‘zalning surati ta’sir etmaydi va u Bandasurat shahriga kirib chiqadi.

Afsona va rivoyatlar muayyan fakt bilan bog‘liq bo‘lgani uchun tinglovchi dilida nisbatan ishonch uyg‘otadi. Ularda voqea sodir bo‘lgan joy, qahramonlar va

personajlar nomi aniq ifodalanadi. Xuddi shunday xususiyat qissalarga ham xos. “Qissai Ibrohim Adham”da voqealar Balx, Makka, Qubays tog‘ida sodir bo‘layotganligi qayd etilib, bosh qahramonlar – Adham devona, Ibrohim Adham, Bibi Zulfiya, Muhammad kabilar bilan bir qatorda Molikshoh, Gulafzo – enaga, Sarafroz, Temurxon – vazirlar, a’robi, Robia’i Adviya, Abdujabbor bobo, uning kampiri Gulafshon singari epizodik qahramonlar ishtirok etganlar. “Qissai Mashrab”da ham xuddi shu holatni ko‘rish mumkin. Mashrab qay yurtida bo‘lmasin o‘sha yurtning nomi va uchrashgan, muloqotda bo‘lgan kishilar nomi aniq keltirilgan. U Andijon, Baliqchi, O‘sh, Koshg‘ar, YOrkand, Xo‘tan, Iyla, Mushon, Modu, Xo‘jand, Toshkand, Turkiston, Makka, Hindiston, Buxoro, Jo‘ybor, Kabodiyon, Balx kabi joylarda bo‘lib, mullo Bozor oxund, Ofoq xoja, Pirmast muridi, onasi, Sarmast, Kuntoji, uning qizi, SHayx Nuriddin, Oqbo‘tabiy hokim, Hindiston podshohi Xojam, Abulg‘ozixon, Abdulloxon, So‘fi Oллоhyor, Mahmudxon kabi bir qator epizodik obrazlar bilan yuzma-yuz keladi. “Qissai Sayid Nasimiy”da voqealar Misr, Halab, Bag‘dod shaharlarida bo‘lib, bosh qahramonlar Mansur Halloj, Nasab – Nasimiydir. Personajlarning nomlarini keltirishda ertaklarga xos tarzda aniq nomi keltirilmay, balki ularning laqabi yoki biror belgisi nomi bilan atalgan. Masalan: Halab shohining qizi, uning ota-onasi, baliqchi, baliqchining o‘g‘li Amir kal yoki Kal, mullo-muftilar.

Syujet hayotiy voqealarni oddiygina ifoda etmaydi, balki uning u yoki bu tomonlariga urg‘u berib, kuchaytiradi, bo‘rttirib tasvirlaydi. U yoki bu personajni har xil holatga soladi. Nihoyat, uning asosiy xarakter-xususiyatlarini oydinlashtiradi. Qissalarda u yoki bu obraz rivojlanish holatida tasvirlanadi. U doimo harakatda, personajlar bilan o‘zaro munosabatda namoyon bo‘ladi. Masalan, ertaklarda uchraydigan Xizr, dev, semurg‘, yalmog‘iz, sehrgar singari personajlar ibtidoiy jamiyatda yaratilgan bo‘lib, ular shu jamiyatning ma’naviy qiyofasi va an’analarini ifoda etgan. Badiiy-biografik qissalarda esa kishi ruhini tiriltiruvchi xususiyatiga ega “bir odam” , Xojai Xizr, shayton, kelajakdan xabar beruvchi pir-qalandar kabi personajlar bosh qahramonni sinaydi, unga ma’lum ma’noda ko‘mak beradi, ogoh

etadi.

Mashrab haqidagi qissaning asrlar osha tildan tilga o'tib, puxtalanib, roviylar tomonidan ishlov berilgani bois xalq orasidagi ayrim diniy mazmundagi rivoyatlar asar mazmuniga singdirib yuborilgan. Qissada Bozor oxund Mashrabni ota-ona xizmatida bo'lishga undaganda Mashrabning zukkoligi, g'ayb ilmidan xabardor ekanligini ko'rsatish maqsadida Odam Ato bilan bog'liq rivoyat keltiriladi. Ayniqsa, uning Mashrab tilidan bayon qilinishi badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan:

“Alqissa, mullo Bozor oxund Mashrabdin bu oshiqona so'zlarni eshitib, ofarinlar qilib Mashrabni haqiq'a duoyi xayrlar qildilar. Andin so'ng aydilar: “Ey o'g'lum, ato va anong xizmatlarida bo'lg'il”. SHoh Mashrab aydilar: “Oshiqni atosi va anosi bo'lmas, ey Oxunum, sizdin bir savolim bor, agar javob bersangiz atom birla anom xizmatlarida bo'lsam, bo'layin”. Oxund aydilar: “So'ragil?” Mashrab aydi: “O'shal kuniki, Xudoyi ta'olo hg'azrati Odam alayhissalomni o'z qudrati komilasi birla paydo qilib, er yuzig'a tushirdi anda hazrati Odam alayhissalom aydilar: “Mani pushtikamarimdin farzandlar paydo qilib olamg'a to'ldurg'aysan, andog' ersa alarning ruhlarini manga ko'rsatgil?” Xudoyi ta'olodin nido keldi: “Ey odam, o'ng qo'lingg'a qarag'il!” Hazrati Odam alayhissalom qaradilar, ersa tamom oq kiygan arvohlarni ko'rdilar. Aydilar: “Xudovando, bular kimlardur?” Nido keldiki : “Ey odam, bular sani solih farzandlaringni arvohtaridur”. YAna farmon bo'ldiki: “YO odam,so'l qo'lingg'a qarag'il!” Hazrat Odam alayhissalom qaradilar.Ersa, tamom qaro kiygan arvohlarni ko'rdilar. Aydilar: “Xudovando, bular kimlardur?” Nido keldiki: “YO odam, sani kofir farzandlaringni ruhlaridur”. “Ey Oxunum, o'shal vaqtda mani ruhum qaysi tarafda erdi. Ashobi yaminda erdimu yo ashobi shimolda erdimu? Agar darhaqiqat o'ng tarafda bo'lsa, man xotirjam bo'lub, subhi shom ato-anomni xizmatlarida bo'layin”, – dedilar. Oxund aydilar: “Ey o'g'lum, mandin siz bir ulug' – zo'r masala so'radingiz, muni ilmi g'ayb derlar. Ilmi g'ayb xosayi Xudoyi ta'olodur. Ani Xudodin o'zga hech kishi bilmas”. Mashrab aydi: “Ey Oxunum, siz o'z huzuringizda bo'lung”. Andin so'ng eshoni mullo Bozor oxund giryon-giryon o'z toatxonalarig'a ravon bo'ldilar”.

YOki boshqa bir holatga e'tiboringizni qarataylik. Badiiy adabiyotda Ashobi Qahf bilan bog'liq turli rivoyatlar mavjud. Alisher Navoiy o'zining "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida bu haqda shunday ma'lumotlarni keltiradi: "...Ashobi Qahf bobida turli tuman fikrlar ko'p. Qisqasi shuki, YUnon mamlakatida Aqsus shahrida Daqyonus nomli zolim podsho bo'lgan emish. Ba'zilarning gapiga ko'ra butparast emish, ba'zilar esa o'zini yagona (Olloh) deb da'vo qilgan, deydilar. Ashobi Qahf, ba'zi rivoyatlarga ko'ra, mamlakat ulug'larining farzandlari va ba'zi rivoyatlarda esa o'rinbosar-noiblari va xizmatidagi yaqin kishilari emishlar, musulmon ekanlar. Daqyonusdan yashirincha yaratuvchi tangriga ibodat qilar emishlar. Daqyonus bu holdan xabardor bo'lib, ularni o'ldirish fikriga tushibdi. Buni sezib hammalari kelishib shahardan qochibdilar. Odamlarga yo'liqishdan qo'rqib biyobonlar bilan yurib, bir qo'y boquvchi cho'ponga uchrabidilar. Cho'pon ham ularga qo'shibdi, iti ham keyinlaridan ergashibdi. Raqim otli g'orga kiribdilar. Ularning necha kishi bo'lganligi haqida ikkilanishlar bor. "Kalomi majid" (Qur'on)da: "Ashobi Qahf uch kishi edi, to'rtinchisi ularning itidir, boshqalari dedilar: besh kishidir, oltinchisi ularning iti, yana boshqalari etti kishi, sakkizinchisi ularning itidir", – deb xabar berilgan. Har taqdir bilan ular g'orga kirib, tangri taolo ularni uyquga soldi, ular uch yuz to'qqiz yil uxlagan emishlar. Oyati: "Uch yuz to'qqiz yil uxladilar". Daqyonus jahannamga borib, necha podsholar o'tib, bir xudoparast odil podshohga saltanat etganda ashobi Qahf Tangri taolo amri bilan uyg'onibdilar. U do'stlari o'tirgan g'ordan chiqib yo'llarning shakli o'zgarganidan hayron bo'lib, shaharga etgan, shaharda ham katta o'zgarish ko'rgan. Odamlarni Iso alayhissalom dinida ko'rib hayratga tushgan. Taom olish uchun tanga chiqargach, uni Daqyonus xazinasini topgansan, deb tutganlar. Ko'p mojarodan so'ng podsho qoshiga eltishgan. Bechora o'zga podshoh, o'zga xalqni ko'rib hayron bo'lgan. Podshoh uning ahvolini so'rab, o'zi haqida aytgan har bir so'zidan ajablanib, ulamolarni yig'ib, ular bilan savol-javob qilgan ulamolar: "Iso alayhissalom "Injil"da bu hodisani ta'riflab o'tgan, Daqyonus chog'ida bir guruh odamlar g'orga kirib, uch yuz to'qqiz yil o'tib, sening zamoningda uyg'onadi, deb xabar bergan," – degan emishlar. Podsho bu ishdan

xursand bo‘lib, Tamlixoga yo‘l boshlatib ashobi qahf suhbatiga musharraf bo‘lgan emish. Ular taom eb, yaratuvchi tangriga sajda qilib, shukronalar aytib yana uyquga borgan emishlar. Uxlagach, ruhlarini jon qabz qiluvchisi (Azroil) tangri taolo amri bilan qabz qilgan emish. Va u podshoh g‘or eshigida buyuk gumbaz yasab, ularni dafn qilib, xaloyiq uchun u er ulug‘ ibodatxona bo‘lgan emish. Bu qissa tarix kitoblari va tafsirlarda yozilgan”³⁸.

Mana bu rivoyatlar “Qissai Mashrab”ga ham ta’sir etmay qolmagan, albatta. Bu rivoyat ta’siri Mashrabning Langar mozoridan chiqib, yo‘lda nogoh bir qo‘ychi bilan suhbatini lavhasiga singdirilgan:

“... SHoh Mashrab aydilar: ”Ey qo‘ychi, piringni bilurmisan?” Qo‘ychi aytti: “Bilmasman”. SHoh Mashrab aydilar: “Man agar sani piringni bayon qilsam, manga nima berursan?” Qo‘ychi aydi: “Bu qo‘ylar kishini qo‘yidur, manda hech nimarsa yo‘qtur sizga bersam.” Mashrab aydilar: “Yo‘q esa ushbu itingni bergil, man sanga piringni bayon qilay”. Qo‘ychi nochor bo‘lub, itini berdi. Andin so‘ng shoh Mashrab ashobi Qahfning ismlarini bir-bir bayon qildilarki: YAmlixo, Maksalmino, Kashfutat, Ozarfat YUNus, YUvonis YUnis, Tabyunis, Kashofat YUnis, Ismi Kalbuhum Qitmir, – dedilar. Andin so‘ng itni olib aydilar: “Ey jonvari bezabon, emdi manga bo‘lg‘il”, – deb itga boqib, bu baytni o‘qudilar: ...”. Bu rivoyatning keltirilishi, bir tomondan, Qur‘ondagi “Qahf” surasi syujeti bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, itning sharq xalqlari adabiyotida vafodorlik timsoli sifatida ulug‘lanishi bilan aloqadordir, degan xulosaga kelish mumkin.

”Qissai Mashrab”da odamzodning paydo bo‘lishi haqidagi qadimiy rivoyatlar ham o‘zining badiiy ifodasini topgan. Hikoya qilinishicha, xudo Odam Atoni tuproqdan yaratgan ekan. SHu bois Yorkent hokimining shohona to‘shagini iflos qilgan Mashrab malomat qilgan bekka qarab: *“Sen o‘zing nimadin bo‘lgansen?” – deb so‘raganida, u: “Tufroqdan!” – deb javob beradi. SHunda Mashrab: “Andog‘ bo‘lsa, sen vujudingga siyarmusen?” – degan ekan.* Tuproqning mifologik mohiyatini ulug‘lash tasavvuf falsafasining asosiy rishtalaridan biri. Tasavvuf

³⁸ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 140 б.

ta'limotiga ko'ra, tuproq – kamtarlik, faqirlik va ulug' inson vujudining ramzidir. Buyuk shoir Ahmad YAssaviy o'z hikmatlaridan birida: “Boshim tuproq, o'zim tuproq, jismim tuproq, Haq vasliga etarman deb ruhim mushtoq”, – deb bejiz aytmagan. Mashrab tasavvurida inson jismi Ollohning mehridan yaratilganligi uchun zamin mo'aminlarining tuproqni iflos qilishlari shoir nazarida o'z vujudini haromlash bilan barobar edi.

“Qissai Ibrohim Adham”da ham Ibrohim payg'ambar va uning o'g'li Ismoil haqidagi Qur'oniy syujet asar mazmuniga singdirilgan. Asarda Muhammad o'n beshga kirgach, o'z otasini onasidan surishtirib, izlagani yo'lga chiqadi. Anchagina izlanishlardan so'ng ota-o'g'il yuz ko'rishadi: *“Alqissa, ota-o'g'ul bir-birlarini ahvollarini so'rab, bu so'zda erdi, xudoyi taolodin nido keldikim:”Ey Ibrohim, o'g'lung birlan bo'lub, mani unutding, emdi o'g'lungdin kechkil va yo mandin, dedi. Ersa sulton Ibrohim xudoyi taologa munojot qilib, bu g'azalni o'qudi: ... Alqissa, sulton Ibrohim bul munojotni qilg'onidini so'ng xudoyi taolo hazrati Azroil alayhissalomga farmon qildikim, Muhammadni borib jonini qabz qilg'il, dedi. Azroil alayhissalom Muhammadning jonini qabz qildi”*. Qur'oniy syujetda Ibrohim payg'ambar o'z ayoli Hojar va farzandi Ismoildan navbatdagi hol so'rash uchun kelganida tushida Olloh taolo Ismoilni qurbon qilishga buyuradi. Bu tush ilohiy vahiy edi. SHuning uchun Ibrohim Parvardigor amriga itoat qiladi. Ibrohim o'g'li Ismoilning iymonini sinab ko'rish maqsadida tushini va qarorini bayon qilganida, Ismoil: “Olloh buyurganini bajaring, inshoolloh meni sabrli kishilardan ekanligimga ishonch hosil qilarsiz”, – deb javob beradi. Olloh taolo farmonini bajarish uchun belgilangan joyga kelishadi. Ismoilni so'yish oldidan farzandim yuzini ko'rmayin deb, uning yuzini erga qaratib bo'yniga pichoq tortadi. Lekin pichoq amri ilohiyga itoat etib, Ismoil bo'ynini kesmadi. SHu vaqt Olloh taolo nido qilib: “Ey Ibrohim! Farzandingni so'yishdan to'xtagin. Sen sinovdan o'tding. Parvardigoring amrini bajarishga nechog'lik ixlosli va itoatli ekanliging sinaldi. Sen najot topguchilardan bo'lding. Farzanding evaziga mana bu qo'chqorni qurbonlik qilgin, – dedi. Bu voqeadan so'ng, Ibrohim alayhissalom uzoq muddat o'z farzandidan yiroqlarda

yurdi”. Qissadagi lavha bilan qur’oniy syujet mazmuni o‘zaro o‘xshash. Ikkalasida ham Ollloh o‘z oshiq bandalarini sinovdan o‘tkazadi. Asarda Ibrohimning chin so‘fiy sifatida o‘z aqidasi, iymon-e‘tiqodiga qanchalar sobit ekanligini tekshirish maqsadida o‘g‘li qurbon qilinadi. CHunki ilohiy ishqda oshiq bilan ma’shuq orasida uchinchi kishi ortiqcha. U oshiqning ma’shuqasiga erishishida bir to‘g‘anoqdir. Ikkinchi syujetda esa payg‘ambar va uning farzandi haqida so‘z ketayapti. Ma’lumki, payg‘ambarlarning iymon-e‘tiqodi va da’vatlariga butun insoniyat ergashgan. Ularning har bir so‘zi, xatti-harakati kishilar uchun bir dastak edi. Agarda Ollloh har bir bandasining o‘ziga bo‘lgan muhabbatini o‘z farzandini qurbon qilish evaziga tekshiradigan bo‘lsa, unda er yuzasida xunrezlik va farzandkushlik avj olib ketib, Olllohning insonni yaratishidagi asl maqsadi darz ketgan bo‘lardi. SHu sabab, Ollloh Ibrohim payg‘ambar va o‘g‘lining e‘tiqodini sinab, farzandkushlikning oldini oladi va o‘rniga qo‘chqorni qurbon qilishni amr qiladi. Ollloh yo‘lida qo‘chqorni qurbon qilish hozirgi kun musulmonchilik rasm-rusumlaridan biri bo‘lib qoldi.

Qissalar matnida umumiy o‘xshashlik hosil qiluvchi yana bir holat mavjud. Har uchala qissada ham SHarq xalqlari og‘zaki ijodiyoti an’analariga rioya qilinib, qissa ichida qissa beriladi. “Qissai Sayid Nasimiy”da roviy Nasimiyning obro‘cini ko‘tarish, uning oddiy odamlar toifasidan emasligini ko‘rsatish maqsadida, shuningdek, hurufiya ta’limoti g‘oyalaridan kelib chiqib qissaga Mansur Halloj voqeasini kiritadi. Asar boshida Mansur Halloj to‘g‘risida hikoya qilinib, u Nasimiy to‘g‘risidagi qissaga ulab yuboriladi. Mansur Halloj haqidagi rivoyat Nasimiy qissasining mazmuniga singdirilgan. “Qissai Ibrohim Adham”da esa Ibrohim ziyorat qilish uchun Ka’baga borganda Ka’ba o‘z joyida yo‘q bo‘ladi. Qissada shu o‘rinda Robe’a to‘g‘risidagi rivoyat keltiriladi. Bu rivoyat mazmunan ilk so‘fiy ayollardan bo‘lgan Robe’atul Adaviya to‘g‘risidagi tarixiy manbalardagi ma’lumotlardan deyarli farq qilmaydi. Qissada aytilishicha, Robe’a har qadamda ikki rak’at namoz o‘qib, etti yil deganda Ka’baga yaqinlashadi. Ikki kunlik yo‘l qolganda hayz ko‘radi. Olllohga iltijo qilish bilan hayzdan pok bo‘ladi. YUvinish uchun quduq labiga borganda suv olishga idish topolmay, ko‘ylagiga suv olib tahorat va g‘usl qiladi. O‘sha erda suvsab

o'layotgan bir itni qutqarib qoladi. CHanqog'i qongan itning duosi qabul bo'lib, Ka'ba bibi Robe'aning oldiga peshvoz chiqadi va boshida charx urib aylanadi. Ibrohim bu hol sababini so'raganda, Robe'a bemashaqqat erishilgan narsaning qadri bo'lmasligini aytadi. "Qissai Mashrab"da Mashrabning Iyla hokimi Kuntojining qizi Ofoq bilan bo'lgan muhabbati voqeasiga SHayx San'on to'g'risidagi rivoyat asos qilib olingan. Bunda SHayx San'on haqidagi rivoyat qissa ichida keltirilmay, Mashrab va Ofoq voqeasi mag'ziga singdirib yuborilgan. Asarda bunga ishora ham qilingan:

"Qiz aydi: "Ey, qalandar, burung'i zamonda SHayx San'on degan avliyo o'tgan ekan, to'rt yuz muridi bor ekan, bir tarsoni qizig'a oshiq bo'lub, o'z dinidin yonib, butparast bo'libdur, emdi bu zamonda san manga oshiq bo'lsang, man qalmoq bachchadurman, mani dinimg'a kirsang, manga vosil bo'lursan", – dedi. Keyin qizning istagiga ko'ra vazir Mashrabni Ko'kshir yoylog'ida uch yuz tevani boqishga yuboradi. Mashrab u erda uch yil teva boqadi. Qissadan ma'lum bo'lishicha, "SHoh Mashrabni g'arazlari bu qizni ishqi emas edi, balki muddao bu erdiki, mundog' nozanin do'zax o'tida kuymagay, deb afsus va nadomat birla aydilarki: "SHoyad bu qiz musulmon bo'lib, dohili behishti anbar serisht bo'lsa," – deb uch yil riyozat tortib teva boqtilar". Kuntoji Mashrabni o'z huzuriga chorlab, bir tovoq oltin berib duo qilishni iltimos qilganda, Mashrab uni musulmon bo'lishga undaydi. Kuntoji va xotini yashirincha musulmon bo'ladilar. Qizni Mashrabga qo'shadilar. Mashrab unga daxl qilmaydi. Ofoq xojaning kechirganini kashf yo'li bilan bilib YOrkandga ketib qoladi. Voqea SHayx San'on to'g'risidagi rivoyatdan deyarli farq qilmaydi. SHayx San'on ham, Mashrab ham boshqa dindagi qizni sevib qolishadi. Ikkisi ham bir necha yil tuya boqadi. Ikkisi ham qiz va boshqalarning musulmon bo'lishlariga sababchi bo'ladilar. Farqi shundaki, SHayx San'on sevgan qizning hayoti musulmon bo'lib hayotdan ko'z yumishi bilan yakun topadi. "Qissai Mashrab"da esa voqea Mashrabning YOrkentga ketib qolishi bilan tugallanadi. Har ikki holatda ham avliyolarning Ollohning chin oshiqlari ekanliklari, oddiy insoniy sevgilar ular uchun sinov ekanligi,

dinni ulug‘lash g‘oyalari voqealar mazmuni asosini tashkil qiladi.

“Qissai Mashrab”da latifa janriga xos qator epizodlar borki, ularning barchasida Mashrab zamona shayx-zohidlarini, hukmdorlarni ayovsiz tanqid qiladi, masxaralab, ochiqchasiga ular bilan keskin tillashadi. Xo‘tanda mullo-oxundlar bilan muloqotida, Xo‘jand hokimi Oqbo‘tabiyini donishmandlikda lol qoldirganida, Buxoroning Suvdon mahallasidagi masjid so‘fisini masxara, Buxorodagi Jo‘ybor shayxini tanqid qilishida, Balx shahridagi mullolar bilan to‘qnashuvi va Mahmudxonni fosh qilishida istehzoli tanqidiy yumor mavjud. Masalan, Mashrab Buxorodagi Suvdon mahallasidagi so‘fisini masxara qilishiga e‘tiborimizni qaratsak. Mashrab Suvdonga kelgach, masjid so‘fisini uchratadi. Undan masjidda tunab qolishni so‘rab, tunni shu erda o‘tkazadi. Ertasi tongda so‘fi kelib qarasa, masjid mehrobiga eshak bog‘langan, egasi esa kunjakda qotib uxlab yotibdi. Eshakni masjiddan chiqarib, Mashrabni qancha urinmasin turg‘iza olmaydi. SHunda, Xudoning haqqi hurmati uchun boshingni ko‘targil deganda, Mashrab ikki ko‘zi jiqqa yosh bilan boshini ko‘taradi. *“So‘fi aydi:”Ey qalandar, bu yig‘lag‘oning nihoyat ma‘qul, eshakni mehrobg‘a bog‘log‘oning nimadur?”* SHoh Mashrab aydilarki: *“Sizlar olti pulg‘a olgan kafshlaringizni mabodo o‘g‘ri olib ketmasun deb orqada qo‘ymay, oldingizg‘a qo‘yub, namoz o‘quydursizlar, man bu eshakni o‘n besh tangaga olib erdim, mani eshagimni o‘g‘ri olmaydurmu, eshagim mehrobg‘a chiqqon bo‘lsa hayvonlig‘iga boribdur”, – dedilar.*“ SHundan keyin masjidga imom kirib keladi va bomdod namozini qiroat bilan o‘qiyotganida Mashrab “jo‘x-jo‘x” deb qichqirib yuboradi. *“Na uchunki imomni ko‘ngli uyidagi buzoqg‘a ketib ediki:”Bo‘sh bog‘lag‘on bo‘lsa, yeshilib, onasini emib qo‘ymasun”, – deb imom namozdin forig‘ bo‘lub, xatmi yosin qilib, asosini qo‘lig‘a olib, aydiki: “Ey qalandar, Xudodin qo‘rqmasmusan, namoz o‘qumay g‘unchak bo‘lib o‘lturursan?”* SHoh Mashrab aydilar: *“Man Xudodin qo‘rqub g‘unchak bo‘lub yotibdurman, sandek namoz o‘qug‘uncha, namoz ichida sani g‘arazing buzuq, buzoq onasini emdimu deb xayolga kelturding”. Imom mulzam bo‘ldi.*” Ushbu epizodda Mashrab din peshvolarining naqadar fahm-farosatsiz, bu dunyo tashvishlariga botib qolib, u dunyoni

o‘ylamaydigan, Ollohga bo‘lgan imon-e‘tiqodi ham shunchaki yuzaki ekanligini fosh etadi. Bundaylarni e‘zozlagan, ularning yo‘rig‘iga tushib qolgan hukmdorlarni ham tanqid qiladi. Balx hukmdori Mahmudxon bilan ochiqchasiga tillashishida bu holni ko‘rish mumkin: *“Podshoh Mahmudxon navkarlari birla otlanib keldi. Qarasa taxtni usti najosatg‘a botibdur. Mahmudxon aydi:”Ey Mashrab, bu nima qilganingiz? SHoh Mashrab aydilarki:”Xo‘b qildim. Man sani taxtingga o‘ltursam nima bo‘lubdur. San yurtga o‘lturding”*. “San yurtga o‘lturding” – degan so‘zi bilan Mahmudxonning hukmdor sifatidagi barcha kirdikorlarini nazarda tutadi. Mashrabning donoligi, zakiyligi oldida ip esholmaganlar oxir-oqibat unga tan beradilar, uni avliyo deb ko‘kka ko‘tarib izzatu ikromlar qiladilar, tavof qiladilar. Bunday e‘tibor Mashrab uchun yot edi, u atrofdagilarning ixlosini qaytarish uchun ham nojoiz ishlarni (siyish, najosat qilish, bergan hadyalarni nazar-pisand qilmaslik, eshakka teskari minish va hokazo) qiladi. Zero, insoniyat haqiqiy YAratuvchisinigina ulug‘lashi, ko‘kka ko‘tarib hamdu sano qilishi kerak. Mashrabdagi har qanday kashfu karomat Ollohning qudrati oldida hech nima emas.

Davlat qushini uch marotaba qo‘yib yuborib, mamlakat hukmdorini saylash kabi motiv ham qissalarga afsona, ertaklardan o‘tgan. “Qissai Sayid Nasimiy”da Amir kal ota-onasidan etim qolgach, faqirona turmush kechirib, kunlik harajati uchun o‘tin sotar edi. Bag‘dod xoni vafot etgach, taxt egasiz qoladi. Vorisi bo‘lmaganligi uchun bo‘lsa kerakki, bu mamlakatda davlat qushini uchirish orqali davlat hukmdorini saylash rasmi mavjud edi. Xalq maydonga to‘plangach, uch marotaba davlat qushini uchiradilar. Qush har safar Amir kalning boshiga qo‘nib, uni tanlaydi. Noiloj qolgan saroy a‘yonlari Amir kalni saroyga keltirib, yuvib-tarab, kiyintirib, mamlakat hukmdori etib tayinlaydilar. Sinfiy tengsizlikni yo‘q qilish maqsadida roviy oddiy xalq orasidan chiqqan faqirni hukmdor sifatida ko‘rishni istaydi. Bu nafaqat uning, balki o‘sha davr mazlum xalqning istagi edi. Davlat qushi vositasida xalqning azaliy orzu-istagi namoyon bo‘lgan: taxtda adolatli, xalq dardini tushunadigan, el-yurt farovonligi uchun kurashadigan insonparvar hukmdorni ko‘rmoqchi edilar.

Qissalardagi uchlik motivi ham folklordan kirib kelgan. “Ma’lumki, sonlar ichida uch soni ibtidoiy odam xayolida baxtsizlik keltiradigan son sifatida o’rnashgan va shu ma’noda keng tarqalgan edi. Bu narsa ertaklarda aniq va ravshan ko’rinadi. Uchlik motivi qadimiy dualizm va feteshizm tushunchalari bilan bog’langan bo’lib, syujet chizig’ining turli qismlarida keladi. Syujetdagi uchlik bilan bog’liq bo’lgan narsa va hodisalarning uchinchi nihoyatda og’ir, mushkul hodisa. Uchinchi olma zaharlangan yoki uchinchi yo’l “borsa kelmas”, aka-ukalarning uchinchi baxtsiz, uchinchi kecha mashaqqatli kecha va boshqalar”. Dostonlarda an’anaviy uchlik motivi bilan bog’liq bo’lgan voqea va hodisalar juda kam. Borlari ham asosan ertaklardan o’tgan va alohida motiv shaklida namoyon bo’lgan. “Qissai Mashrab”ning so’ngida Mashrabni qatl etishga buyurgan Maxmudxon uch kundan keyin o’zi ham olamdan o’tadi. Bu haqda Mashrab bashorat qilgan edi va oxir-oqibat haqiqatan ham shunday bo’lgan.

“Qissai Sayid Nasimiy”da uchlik motivi Nasimiyning uch yor-do’sti bilan Bag’dodga kirib kelishi, ularga bir pirning yo’liqishi va uch narsa: non, olma va yarimta qizil olmani ularga berishida namoyon bo’ladi. Bu sirli ishning ma’nosini Nasimiy bayon qiladi:

*Ki etti kun o’tib bo’lg’on zamoni,
Belidin erga ko’mub non oloni,
Urarlar to o’luncha tosh otibon,
Bu shahr o’rtasida sangsor etibon.
YAna olma olg’anni dora osg’ay
Soling’ay bo’ynig’a ib oni qisg’ay.
Qizil olmani so’yib manga berdi,
Bilingkim ul alomat nedin erdi.
Mani qo’ydek era bosib yiqarlar,
So’yibon terima somon tiqarlar.
Bu so’zni eshitib, yig’lashdilar zor,
Bo’yusundi xudo amrina nochor.*

Ushbu lavhada “olma” detali ham borki, u ertaklardagidan farqli ravishda insonning qatl etilishi bilan bog‘lab sharhlanadi. Tushlar ta’biriga oid kitoblarda “olma” haqida quyidagi fikrlar mavjud: “*Olma* daraxti – o‘lim haqida xabar; *olmalar* – kasallik; esa – ixlos qaytish, g‘azab; ularni terish – xonadondagi noxushliklar; ko‘rish – umuman noxushlik”. Ertaklarda “olma” detali dunyoga yangi zurriyod kelishiga sabab bo‘luvchi vosita sifatida kiritilgan. Masalan, “Tohir va Zuhra” ertagida shoh bilan vazir befarzand bo‘lib, ziyoratga chiqadilar, ularga bir pir yo‘liqib, holidan xabar oladi va ikkalasiga olma berib, xotinlari bilan eyishlarini tayinlaydi. Ular shunday qiladilar, ma’lum muddat o‘tgach, shoh qizlik, vazir esa o‘g‘il farzandlik bo‘ladi. SHuningdek, ertaklarda Malikaning o‘zi yoqtirgan kishisiga “*olma*” otishi lavhalarida, olma mehr-muhabbat ifodasi ramzini ham bildirgan. Umuman olganda, asarlarda “olma” detaliga turlicha yondoshilganligining guvohi bo‘lamiz. Epizodda “non” detali ham borki, u ham insonga noxushlik keltirishi bilan izohlangan. Tushlar ta’birida “non” haqida: “*Non* – daladagi don holidan – daromad; esa va ko‘rsa – xursandchilik; yangilik; yopayotgan bo‘lsa – baxtsizlik” – deb sharhlangan. “YUsuf va Zulayho” syujetida bu detal mavjud. YUsuf zindonda ikki yigit bilan bo‘ladi. Ular o‘z tushlarining ta’birini YUsufdan so‘raydilar. Yigitlardan biri: “*Tushumda zambilga non solib podshohga eltar erdim. Nogoh osmondin bir bo‘lak qushlar kelib ul nonlarni olib ketdilar*”, – debdi. YUsuf alayhissalom aydilar: “*Seni uch kundin so‘ng chiqorurlar, eltib dorga osorlar. Qushlar kelib go‘shtingni uzub erlar*”, – deb turdi”. Demak, “non” kundalik turmushimizda aziz ne‘mat sifatida qadrlansa-da, asarlarda, ta’birlarda uni kimgadir berish – rizqini yo‘qotish ma’nosida tushunilgan, shu bois ko‘chma ma’noda “noxushlik, baxtsizlik, xatto o‘lim” tushunchalarini bildirgan.

Qissalarga folklarga xos “tush ko‘rish” va uning ta’biri bilan bog‘liq motiv ham kiritilgan. Xalq dostonlari va adabiy dostonlarda uchrovchi bu motiv qissalarda ham o‘ziga xos vazifani o‘tagan. “Qissai Sayid Nasimiy”da mudarrisning tushida:

“Tushinda maktab ichinda bir daraxti

Ko‘korib nurbar ko‘plarga yoxti.

*Erur bo‘yi oning misli chinori
To‘la oltun kumushdin shoxalari.
Oning yaprog‘lari la‘li zabarjad,
SHakardin mevalari anda behad.
Uyondi bu na tush bo‘ldi hayron,
Bu tush shukronasi chun qildi ehson”*

Bu tushning ta‘birini bir yo‘lovchi darvesh aytib beradi, ya‘ni mo‘‘jizaviy daraxtni ko‘rishning maktabingda bir valiy bolaning borligidan dalolatdur, deydi. Sinovli topshiriq yordamida mudarris valiy bolani aniqlaydi. Nasab o‘zining ahvoli fosh etilganidan so‘ng bu dargohdan bosh olib chiqib ketadi. Qissada “tush” qahramonni ko‘pchilik ichidan aniqlash, fosh etish vazifasini o‘tagan. “Tush” va sinovli shartlar Nasimiy hayotini tubdan burib, darveshona turmush kechirishiga turtki bo‘ladi.

“Qissai Ibrohim Adham”da Ibrohimning *“ko‘p kamolot hosil qilg‘on”* muridi ularning (Ibrohim, Muhammad va bibi Zulfiya) arvohlariga bag‘ishlab fotiha o‘qiydi, shunda u *“...sultonni istixorada ko‘rub”* suhbatlashadi. Sulton Ibrohim Xudo uning gunohlarini kechib, jannat ato qilganligini, diydorini va‘da qilganligini xabar qiladi. Bu lavha “Qissai Mashrab”dagi vazirning tush ko‘rishi bilan hamohang. “Qissai Mashrab”ning so‘ngida ham Mashrabning jasad qabrdan g‘oyib bo‘lganligining shohidi bo‘lgan vazirlarning birisi tush ko‘radi: *”Vazir tongla kechasi tush ko‘rdi. Vazirga shoh Mashrab aydilar: “Ey vazir, man ravzai payg‘ambar alayhissalomning qabrini ziyorat qilib keldim. Ishkonmish degan erni ta‘yin qildilarki, mani qabrimni o‘shal Ishkonmishga ko‘targil”, – deb vazir erta bilan borib go‘rlarin ochib ko‘rdiki, shoh Mashrabning jasadlari yotibdur. Andin so‘ng vazir ul lahaddin olib, Ishkonmishga dafn qildi. SHoh Mashrabni qabrlari Ishkonmishdadur”*. Qissada “tush” qahramon hayoti va faoliyatiga aloqador emas, asarning kompozitsiyasida muhimlikni kasb etmagan. “Tush” shunchaki yordamchi detal sifatida qo‘llanilib, Mashrabning qabri qay tarzda Balx shahridan Ishkonmishga ko‘chirilganligini badiiy asoslash uchun kiritilgan.

“Qissai Mashrab” va “Qissai Sayid Nasimiy”larning so‘ngida Mashrab,

Nasimiylar qatl etilganidan keyin hukmdorlarning pushaymoni ikkala asarda o‘zaro o‘xshash bo‘lib, ta’sirli tasvirlangan. “Qissai Mashrab”da: “*SHoh Mahmudxon aydiki: “Ey noinsoflar, man sizlarga shoh Mashrabni o‘ldurunglar deganimda ko‘zumni qisib, hazilu mutoiba qilib aytmadimmu?” Jallodlar aydilar:”Bizlar bilmaduk. Gardanlarig‘a tanob ham solmaduk. O‘zlari bur juftak urub, sakrab dorg‘a osildilar va ham o‘zlarini bir tig‘lari bor ekan, ani berdilarki, shul tig‘ birlan urg‘il deb. Bizlar o‘shal tig‘ birla bir solduk. Ikki solg‘onimiz yo‘q.” Andin so‘ng podshoh Mahmudxon pushaymon va nadomatlar qilib zor-zor yig‘ladi”.*

“Qissai Sayid Nasimiy”da Amir kal kimni qatl etganligini anglamay, shikordan qaytayotib darvozada osilib turgan jasadning ovozidan Nasimiy ukasini tanib qoladi:

“...Buyurdi beklari motam qulig‘a.

Borib izzat bilan darvozadin siz,

Osilg‘on on terini olib kelingiz.

Borib olib kelturdi oni eshon,

Oni ko‘rgach, o‘zidin ketdi bu xon.

YOqosin chok etib faryod qildi,

Ko‘nglida g‘am uyin obod qildi. ”

Amir Nasimiy jasadi ustida zor-zor yiladi, ogohsiz qilgan ishidan pushaymon bo‘ladi va “*naylayin vo Sayido*” radifli g‘azalini o‘qib, mullo-muftilardan qasd olishga ahd qiladi. Ular uchun “ziyofat” uyushtirib, barchasini tiriklayin suv tegirmonidan o‘tkazib, jazosini beradi. Har ikkala lavhada ham ijtimoiy-siyosiy motiv ustunlik qilib, o‘sha davr ayrim ruhoniylarining riyokorligi, qabih ishlarga qodirligi, haqiqiy Olloh ishqida riyozat chekuvchilarni ko‘rolmasliklari fosh etilgan. Ularning yo‘rig‘iga yurgan hukmdor ham jazoga loyiq. SHu sabab uch kun o‘tgach, Mahmudxon yotgan uyi qulab, ostida bosilib jon beradi. “Qissai Sayid Nasimiy”da xalq dilidagi nafrat tug‘yoni Amir xonning mullo-muftilarni jazolashi orqali ifodalangan. Asarda bunday soxta, o‘z manfaatlari yo‘lida hech narsadan toymaydigan din peshvolarini er yuzidan sidirib tashlash orqali dunyoning pokligini

saqlab qolish mumkin, degan g'oya ilgari suriladi.

Ertak va dostonlarda “qirq kecha-kunduz to'y qilib” singari an'anaviy tugallanma bo'lsa, biografik va jangnoma ruhidagi afsona va qissalarda aksincha, voqea qahramon halokati bilan yakunlanadi. “Farhod va SHirin”, “Guldursun” afsonalari nihoyasida qahramonlarning haqiqiy ishq qurbonlari sifatida vafot etishi tasvirlanadi. “Final qismning shakli oddiy, didaktik mazmun bilan yo'g'rilgan bo'lib, ko'proq haqiqat tantanasi ta'kidlanadi, yomonlik la'natlanadi. “SHirin sevgilisining murdasi tepasida o'ziga pichoq sanchib halok bo'ladi.” “Bu er xarobaga aylanib, endi Guliston emas, Guldursun deb atala boshlabdi”. Aytish kerakki, final qismining har biri xabar bilan boshlangan voqealar haqida yakuniy xulosa chiqaradi. Optimistik ruh ertaklarda bo'lganidek, doimiy va qat'iy emas”. Tadqiqot doirasidagi uchala qissaning xotima qismi ham ushbu afsonalardagidek bosh qahramonlar vafoti bilan nihoyalaniadi. Ibrohim Adham o'z ajali bilan olamdan o'tgan bo'lsa, Sayid Nasimiy va Mashrablar zamona shayx ul-mashoyixlarining fitnalari tufayli hukmdorlar tomonidan qatl qilinadilar. Keyin qilgan ishlaridan pushaymon bo'lib, Nasimiy va Mashrablarning janozalarini tartib bilan o'tkazib, motam tutadilar. “Qissai Ibrohim Adham”da: “...*Qubays tog'ida bir g'or bor erdi. Hazrati sulton ul g'orda dorilfanodin dorilbaqoga intiqol qilib erdilar. CHiltanlar hozir bo'lub sultonni yuvib, kafanga o'rab, tobutg'a solg'anda Madinai munavvaraning tamom buzruklari hozir bo'lub, hazrati Ibrohimning janozalarini o'qumak erdilarkim, shul zamon Hazrati Xizr alayhissalom etib bordilar. Bibi Zulfiyani bir kanoraga qo'yup sultonni janozasini o'qumoqqa muqayyad bo'ldilar*”, – tarzda hikoya qilinib, bibi Zulfiyaning bu ayriliqqa chidolmay “*siynalarini alarning qabriga qo'yub, jon ba haq taslim qil*”ishi ta'sirli tasvirlanadi. Bunday oliy sadoqat – suyuqli yorining qabri ustida jon berish motivi afsona va dostonlardan o'tgan bo'lib, asarning emotsional ta'sirchanligini oshirgan. “Qissai Mashrab” oddiygina yakunlanib, “*Vallohu a'lam bissavob*” deyilib, hech qanday lirik she'r keltirilmaydi. “Qissai Ibrohim Adham” bilan “Qissai Sayid Nasimiy” asarlari so'ngida birida muxammas, birida musaddas shaklidagi nazmiy satrlar keltirilgan. SHundan so'ng qissalar “*Tammat al kitob*

baavni Malakil vahhob va alayhimarje' va almob vallohu a'lam bissavob” iboralari bilan yoki qisqagina “*Vallohu a'lam*” iborasi bilan yakunlanadi.

Qissalarda nasr bilan nazmning qorishiq holda kelishini ham ko‘rishimiz mumkin. Qahramonlarning ruhiy kechinmalari, monologlari, murojaatlari she’riy namunalar (murabba’lar, g‘azallar, muxammmaslar, musaddaslar, mustahzodlar) orqali ifodalangan. Masalan, “Qissai Ibrohim Adham”da Adham devonaning:

Ey, meni ko‘nglumni olgan g‘amgusorim qaydasan?

Mahrami reshi dilim, ruhi ravonim qaydasan?

Holima rahm aylagil, ey shahsuvorim, qaydasan?

Mubtoalo bo‘ldum bukun, umidvorim qaydasan?

Gulruhim, otash mijozim, lolazorim qaydasan?

Men sani darding bilan shomu saharlar yig‘laram,

Hazrati YA‘qub kabi xonavayron yig‘laram,

Misli Majnundek bo‘lubon zor, giryon yig‘laram,

On qadar kuydum firoqingdin dili qon yig‘laram,

Ketti mendin sabr, ey sabru qarorim, qaydasan? – deb Malikayi Xubon sharafiga muxammas o‘qishi esa lirikaning nasriy matn bilan qorishiq holda kelishidan nishonadir. Qissada murabba’, muxammas, g‘azal janriga oid she’rlar mavjud bo‘lib, murabba’ va muxammmaslar salmoqli qismni tashkil etgan. She’rlar asarda ishtirok etgan har bir qahramon tilidan aytilgan. SHuningdek, qissada Ibrohimning cho‘ponlardan “*bu qo‘ylar kimniki?*” deb qilgan savol-javobi, Abdujabbor bobo bilan Muhammadning qilgan savol-javobi, Ibrohim bilan Muhammadning savol-javoblari bayonida esa xalq dostonlari ta’siri sezilib turadi:

Savoli bobo:

- Siringni bilayin gul yuzli o‘g‘lon,

Xabar bergil, qaysi joydin kelasan?

Nola aylab bulbul kabi har zamon,

Ayg‘il bolam, qaysi joydan kelasan?

Javobi Muhammad:

- *Bir yamon kun tushdi mani boshima,*

Mani so'rsang yiroq erdin kelaman.

Qahba falak og'u qo'shti oshima,

Mani so'rsang yiroq erdin kelaman.

“Qissai Mashrab”da ham dialog shaklidagi she’riy satrlar mavjud bo‘lib, unda to‘g‘ridan to‘g‘ri “savoli ...”, “javobi ...” tarzida emas, balki nisbatan o‘zgacharoq shaklda ifodalangan. YA’ni: onalari “...judoliq g‘amidin bu g‘azalni o‘qudilar”, “shoh Mashrab suvning ichida turub, anolarig‘a bu baytni o‘qudilar”, “shoh Mashrabni anolari eshiti, xursand bo‘lub bu g‘azalni o‘qudilar”, “farzandi ishtiyoqidin bu baytni o‘qudilar”, “shoh Mashrab ag‘olarini haqlarig‘a yana bu baytni o‘qudilar”, “singillari eshitib, bu baytni o‘qudilar”, “shoh Mashrab ham singillari haqida bu baytni o‘qudilar”, “singillari ham eshikdan chiqquncha bu baytni o‘qudilar”, “yana shoh Mashrab bu baytni o‘qudilarki anolarig‘a ishtiyoqlari ma’lum bo‘ldi” kabi muallif gaplari orqali dialog so‘zlari she’riy nutqda berilgan. “Qissai Mashrab”dagi she’riy namunalar, asosan Mashrab tilidan aytilib, “bu g‘azalni o‘qudilar”, “bu munojotni o‘qudilar”, “bu baytni o‘qudilar”, “bu muxammasni o‘qudilar”, “bu talqinni o‘qub yurur erdilar”, “bu mustahzodni o‘qudilar” deb berilgan. Munojot tariqasida kelgan g‘azallar Mashrab murojaat etayotgan kishilarga qaratilgan.

“Qissai Sayid Nasimiy”ning inv. № 487 nusxasida g‘azal janridagi she’rlar Nasimiy va Amir tomonidan aytilgan. Asarning inv. № T.II.S 85 va inv. № T.II.S 28 nusxalarida esa g‘azal, muxammas, mustahzod, muashshar, musaddas kabi janrdagi she’riy namunalar mavjud bo‘lib, ular asar qahramonlari tomonidan aytilgan. “G‘azali Bibixonim”, “Munojoti Duxtar”, “G‘azali Nasimiy”, Amir shoh tomonidan aytilgan nazmiy satrlar asar badiiy qimmatini oshirgan. She’rlardagi dilni o‘rtab yuboruvchi jummlalar hissiy -ta’siriy kuchga ega.

Qissalarda bir epizodni boshqasi bilan bog‘lashda ham folklorga xos belgilar ko‘zga tashlanadi. Masalan, ertaklarda voqea-hodisani o‘zaro bog‘lash uchun

qo‘llaniladigan “*Endi so‘zni boshqa tomondan eshiting*”, “*endi gapni bu erda qoldirib, so‘zni qizdan eshiting*” kabi formulalar diqqat-e‘tiborni jamlash vazifasini bajarsa, “*SHohning qahri kelib, ilonday zahri kelib*” kabi harakat va holatni bildiruvchi formulalar xarakter-xususiyatni belgilaydi. Xuddi shunday formulalarni “Qissai Ibrohim Adham”da ham uchratish mumkin. “*Alqissa*”, “*ersa*”, “*andin keyin*”, “*andin so‘ng*” kabi qissaga xos iboralardan tashqari, “*emdi sulton Ibrohimdan so‘z eshiting*”, “*emdi, sulton Ibrohim Madinai munavvaraga tursunkim, emdi so‘zni Balx shahridan Bibi Zulfiya oyimdin eshiting*”, “*emdi, bibi Zulfiya oyim munda tursunlar, ikki kalima so‘z Muhammaddin eshiting*” kabi ertakka xos an’anaviy jumlar to‘g‘ridan to‘g‘ri qissaga ham ko‘chgan. Fikrimizcha, qissada qahramonning oila a‘zolari haqidagi ma‘lumotlarni teng ravishda hikoya qilish maqsadida ushbu “qolip” jumalardan foydalanilgan. Qahramonlar to‘g‘risida ketma-ket hikoya qilib, ularni hayot so‘qmoqlarida o‘zaro tutashtirgan.

“Qissai Sayid Nasimiy” va “Qissai Mashrab”da esa faqat bosh qahramonning sarguzashtlari bilan bog‘liq bo‘lib, parallel tarzda keluvchi qo‘shimcha epizodlar yo‘q. SHu sabab bo‘lsa kerakki, “Qissai Mashrab”da voqealar “*alqissa*”, “*andin so‘ng*” so‘zi bilan boshlanib, “... *qo‘llarig‘a setor olib, yo‘lg‘a ravon bo‘lub, bu g‘azalni o‘qudilar*”, “...*tarafg‘a ravon bo‘lub, borg‘uncha yo‘lda bu g‘azalni o‘qudilar*” “*yig‘lab yurub, yana bu g‘azalni o‘qudilar*” kabi jumlar vositasida voqeadan voqeaga o‘tilgan. “Qissai Sayid Nasimiy”ning nusxalari ikki xil shaklda: nazmda va nasru nazmda kitobat qilingan bo‘lsa ham, ularda ham quyidagilarni uchratish mumkin: “*ki andin so‘ng qilay bir qissa og‘oz*”, “*rivoyat ba‘zidin ul shayxi Zunnun*”, “*andin so‘ng onasi ham zor-zor yig‘lab*”, “*ki andin so‘ng oni mullo o‘qutmay*”, “*ki andin so‘ng Nasimiy bo‘ldi ism, demadi so‘ngra so‘ze besh yo kam*” nasriy va nazmiy jumlar bilan voqealar bog‘langan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ushbu faslda tadqiqot doirasidagi qissalarda boshqa janrlar bilan aloqador bo‘lgan jihatlar bo‘rtib turadi. Bu bilan biografik mavzudagi qissalarning taraqqiyotida o‘zga janrlarning ta‘siri qay darajada bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Qissalarning g‘oyaviy - mazmuniy va kompozitsion

tuzilishiga ishlov berish jarayonida xalq kitoblari turkumini tashkil etuvchi xalq qissalariga ogʻzaki va yozma adabiy janrlarning unsurlari, belgilari kiritilgan.

Qissalarning ifoda uslubi va badiiy mahorat

Badiiy asarning jozibadorligi, sermazmunligi, ravon va puxtaligi birinchi galda yozuvchining nutqi orqali bilinadi. “Maʼlumki, nasriy asarlarda muallif nutqi ulkan badiiy vazifani bajaradi. Birinchi navbatda muallif nutqi bevosita tanishtiruv va axborot beruvchi xarakterda boʻlib, asar asosidagi gʻoyani ochishga qaratiladi. ...YOZuvchi oʻzining bevosita nutqi bilan asardagi barcha voqealar tasvirida qatnashadi. ...Kitobxon qahramon qiyofasi, xarakteri va ruhiy dunyosi bilan ana shu nutq orqali tanishadi”. Muallif nutq vositasida axborot berish va tanishtirishda tasvirni obrazli jumlar bilan boyitadi va taʼsirchanligini oshiradi. Bu bilan oʻziga xoslikni yuzaga keltiradi hamda oʻz individual uslubini namoyish qiladi.

Tadqiqot doirasidagi qissalar garchi xalq qissalari hisoblansada, bu manbalarni ijod qilgan qissanavislarning ham asarda oʻz nutqi va uslubi bor. Qissanavislar qahramonlarni yaratar ekanlar, ularga munosabatini dastavval nutqi orqali bildirganlar. Qissalar roviy tilidan hikoya qilish usuli bilan yaratilgan. Qissalarda xalq ogʻzaki ijodi va yozma adabiyotiga xos xususiyatlar oʻzaro uygʻunlashib, biri ikkinchisini toʻldirib, oʻziga xos ifoda uslubini vujudga keltirgan. “Qissai Ibrohim Adham”ni til va uslub jihatidan XIX asr mahsuli deyish mumkin. “Qissai Sayid Nasimiy” ifoda uslubining oddiyliigi, xalq tiliga xos sodda tarzda bayon qilinishi bilan ajralib turadi. Qissada oʻgʻiz lahjasi taʼsiri yaqqol sezilib turadi: ”...oʻton giton u erdin qildi sangsor”, ”...bu na soʻzdir, – dedi, – *jonim doʻgʻonim...*”, ”...oʻturdi koʻrub *elti* ushbu holni...”, “...urargʻa keldi oni bir *yigʻochlan...*”, “*izindin* izlab erlar bir nechani”, “valilarning valisi *ullisi* bor” va sh.k. “Qissai Mashrab” esa keyingi davrlar mahsuli boʻlgani bois qissa tili ancha puxta, silliq jumalarga boy. Qahramonlarning faoliyati, harakatlari nasriy usulda bayon etilsa, ularning ruhiy xolatlari, his-tuygʻularini ifodalashda badiiy ijodning eng nozik usullaridan biri –

gʻazallardan foydalanishga alohida eʻtibor berilgan. Sheʻriy usulda qahramon ruhiyatini ochib berish holati har uchala qissada ham uchraydi.

Qissalarda muallif nutqi bilan birga personajlar nutqi ham qorishiq holda kelganki, bu bayon qilish uslubining ishonarli boʻlishini taʻminlagan. Nasrda personajlarning savoljavobi koʻchirma gaplar tarzida berilib, “aydi”, “dedi” kabi muallif soʻzlari bilan ifodalangan. Sheʻriy namunalari asosan bosh qahramonlarning ruhiyati, quvonchi, qaygʻuli holatini, axloqiy va falsafiy qarashlarini ifodalash uchun qoʻllangan.

Nasimiy va Mashrab ijodkorlar ahlidan boʻlganligiga qissalarda ishora qilingan hamda ularning tilidan gʻazallar, muxammaslar, mustahzodlar keltirilgan. Boshqa personajlar dialogi va soʻzlari oddiy nasriy yoʻl bilan ifodalangan. “Qissai Ibrohim Adham”da esa oʻzgacha. Ijodkorlik xususiyati Ibrohim Adhamda boʻlmasada, qissanavis nasriy asarlarni sheʻriy namunalari bilan bezash va badiiy qimmatini oshirish anʻanasini davom ettirgan holda, nafaqat Ibrohim Adham, balki qator boshqa personajlar tilidan murabbaʻlar, muxammaslar va gʻazallar keltiradi. Personajlar tilidan keltirilgan muxammas va murabbaʻlar gʻazal sifatida tavsiya etilgan. Demak, qissalarda sheʻriy namunalarning qorishiq holda kelishi syujetning ichki bogʻlanishini yuzaga chiqarish hamda obrazni jonlantirish uchun xizmat qilgan.

Qahramonlarning nutqi orqali kitobxon ularning feʻlatvori bilan tanishib boradi. Tadqiqotimizning ikkinchi bobida Ibrohim Adhamning mehribonligi va yumshoq feʻlligi, Nasimiy va Mashrablarning haqiqatgoʻy, hozirjavob va choʻrtkesar ekanligi haqida fikr bayon qilgan edik. SHuningdek, “Qissai Mashrab”dagi aksariyat epizodlarda Mashrab feʻli-sajiyasiga xos kinoya bilan gapirish xususiyati mavjud. Piching, kesatiq maʻnosida fikr ifodalash, tinglovchining aql-farosatda ziyorakligini tekshirish kabi belgilar qahramonda tez-tez uchraydi: “... *shoh Mashrab mavlono SHarifda “Mushkoti sharif” ibtido qildilar. Har kunda “Mushkot”din bir varaq oʻqub, xujraga kirib, miqroz birla ul varaqni qirqib, pora-pora qilib, chilimgʻa solib, tortar erdilar. Dudini yutub yuborur erdilar. Bu voqeani mullolar koʻrub, mavlonogʻa arz qildilar. Mavlono aydilar:”Ey Mashrab, oʻqugʻon darsingizni takror*

qilmay, nega chilimg'a solib tortarsiz". Mashrab aydilar: "Ba'zisi ko'nglumg'a o'lturmadi xat va qog'oz musofir bo'lmasun, deb, hamasini ko'nglumg'a tortib oldim", – dedilar va aydilarki: "Manga ruxsat bersangiz Qur'onni nazm qilsam". Mavlono aydilar: "Qur'onni to bul vaqt hech kim nazm qilgan yo'qdur, agar bu ishni qilsangiz Qur'on xor bo'lsa kerak, nainki bu ish sizdin hosil bo'ladur". SHoh Mashrab aydilar: "man sizni ahli fahm desam, bir zohidi xushk ekansiz" [151, 137].

Lavhada Mashrab mavlono SHarif huzurida "Mushqoti sharif", ya'ni "Hadisi sharif"dan saboq oladi. Saboq jarayonida ko'ngliga o'tirmagan (yolg'on aralashgan) hadislar yozilgan qog'ozlarni yirtib, chilimga solib yoqib yuborardi. Bu bilan o'z munosabatini ifodalardi va piching qilib, Qur'onni nazm qilishi kerakligini aytganda, mavlono uning ustidan kuladi. Mashrab: *"man sizni ahli fahm desam, bir zohidi xushk ekansiz"*, – degan so'zi bilan mot qiladi, ya'ni bundan siz "yolg'on aralashgan hadislar"dan saboq berganingizda, nega endi men Qur'onni nazm qilmay, degan xulosa kelib chiqadi. "Nutqda so'z va iboralarning kesatiq yoki piching orqali o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi ironiya (kinoya) usuli deyiladi". "Ironiyada muallif voqeani jiddiy bayon qilganday bo'ladi, ammo til vositalarini o'z ma'nosiga qarama-qarshi qo'llab, biror shaxs yoki voqelik ustidan kesatiq bilan kuladi. Boshqacha aytganda, so'zlovchi nutqining zaminida haqiqiy ma'noga teskari bo'lgan yashirin kulgi ma'nosi yotadi". Mashrabning til ifodasida ham ironiya ancha kuchli.

YAna bir lavhada Mashrab Bozor oxunddan izn so'rab: *"Bir ma'shuqim bor erdi, manga va'da qilib erdiki, erimni sahrog'a yuborurman, kelg'il ikkovimiz ayshu ishrat qilurmiz, deb erdi, sizdin javob olg'oni keldim. boraymu bormaymu?"* – deb, ruxsat olib idgohga keladi. U erdagi katta ko'lga sho'ng'ib ancha muddat ko'rinmay qoladi. Xaloyiq uni cho'kkan deb bilib, onalariga xabarni etkazadilar. Onasi zorzor yig'lab turganida, u suvdan chiqib keladi. Bozor oxundning *"Qaerda erding?"* – degan savoliga javoban: *"Ma'shuqim birla hazl mutoiba qilib o'turub erdim, banogoh eri sahroding o'tun ko'tarib kelib qoldi va mani tutub olib tayoqladilar. SHarmanda bo'layozdim, lozimimni qo'ltug'lab qochtim"*, – dedilar. Mashrab bu

“yolgʻon” soʻzlari bilan kundalik turmushdagi fahshni, fisqu fujurni fosh etadi, kishilardagi illatli qusurlarni oʻz xatti-harakatlari orqali namoyish etib, bunga chek qoʻyish kerakligiga undaydi. Qadimda gʻarb davlat arboblari saroyida xizmat qilgan qiziqchilarning tanqidiy mazmundagi sahna oʻyintomoshasi koʻchma maʼnoda tahlil qilingan va bu bilan saroyda, arkonidavlatda boʻlayotgan qingʻir ishlar hukmdorga ishora qilingan. Bu bilan donishmand qiziqchilar ham maʼlum jihatdan davlatboshchisiga aqlan taʼsir etganlar. Ayni shu tadbir bilan kishilik jamiyatiga taʼsirini oʻtkazish xususiyati Mashrab shaxsiyatida ham mavjuddir. Mashrab uchun har qanday davra “sahna” rolini oʻtagan, u oʻz “nagʻmaoʻyinlari”ni eminerkin namoyish etgan. Xalq uning tomoshabini boʻlgan va uning har bir “ijrosi”dan tegishli xulosalar chiqargan. Mashrabni oʻz davrida toʻgʻri tushunganlar ham, uning qiliqlarining asl mohiyatini tushunmaganlar ham boʻlgan.

Moziydan davom etib kelayotgan anʼana – hayot materiali zaminida badiiy obraz yaratish, yaʼni prototipdan adabiy tip yaratish gʻoyatda mushkul ish boʻlgan. Uchala qissa qahramonlari – Ibrohim Adham, Sayid Nasimiy, Boborahim Mashrab badiiy siymolari tarixiy faktlar va hayot haqiqatiga mos keladigan badiiy toʻqimalar asosida yaratilgan. Bu obrazlar oʻz prototiplaridan ancha keng qilib tasvirlangan. Ijodkorlar prototipdan badiiy obraz yaratishda hayot materiallarini, mavjud tarixiy maʼlumotlarni “filtrlab”, yaʼni muhim deb hisoblaydiganlarini saqlab qolib, tasodifiy narsalarni tushirib qoldirganlar, faktlarni umumlashtirganlar, badiiy toʻqimaga boʻlgan huquqidan foydalanganlar. Masalan, “Qissai Ibrohim Adham” va “Qissai Sayid Nasimiy” asarlarida qissanavislar asosan qahramonlarning xarakterini ochib berishga katta eʼtibor bergan boʻlsalar, “Qissai Mashrab”da qahramon xarakterini xalq hayoti bilan uzviy bogʻlab yoritishga harakat qilingan. YUqoridagi ikki qissada maqsad – Ibrohim Adham bilan Nasimiyning oʻz davrida maslakeʼtiqodi yoʻlida sobitligi va jasoratligini yaqqol aks ettirish boʻlgan boʻlsa, “Qissai Mashrab”da muallif Mashrabning haqiqatparvar va choʻrtkesar feʼli yordamida oʻsha davr ijtimoiysiyosiy muhiti haqida ham axborot beradi. Mashrabning sayohatlari orqali har bir xududdagi xalqning ahvoli bilan tanishtiradi, zamonadagi ayrim din peshvolariyu

mullo mudarrislarining, ularning yo‘rig‘iga tushib qolgan ba‘zi davlat arboblarning haqiqiy qiyofasini ochib berishga intiladi. SHu orqali ikki maqsadni amalga oshiradi, ham tarixiy shaxsning badiiy siyosini yaratadi, ham mavjud tuzumga munosabatini bildiradi.

Qissalarda qahramonlarning oddiy kishilardek faqirona turmush kechirganligiga, riyozat chekkanligiga tez-tez urg‘u beriladi. Real hayotda ham mamlakatda yashayotgan xalqning asosiy qismi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli nochor bo‘lgan, riyokor din peshvolarining sirti bilan ichi boshqaboshqaligidan, ularning nohaq sitamlaridan avom aziyat chekkan. Qahramonlarning hayotini xalqning turmush tarziga, ruhiyatiga yaqin tarzda tasvirlash orqali qissanavis asarning oddiy xalq tomonidan yaxshi qabul qilinib, sevilib o‘qilishiga zamin hozirladi. SHu yo‘sinda bu kabi qissalar tom ma’nodan xalqning kitoblariga aylanib bordi. Qahramon nomi bilan nomlangan qissalarda voqealar bayoni birida to‘g‘ridan to‘g‘ri bosh qahramon – Mashrabning tug‘ilishi va uning hayoti bilan bog‘lab boshlansa, keyingi ikki qissada bayon, avvalo, uning otabobolari, otaonasining taqdirilari bilan boshlanadi. Ikkala qissada avval bosh qahramon rovida Adham devona, Mansur Halloj bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik ularning o‘rnini Ibrohim va Nasimiy egallaydi. Qissa kompozitsion tuzilishiga oid bunday shakllar bu janr ichki syujetining qanday ko‘rinishlarda shakllanganligini ko‘rsatadi.

Qissalarning mazmundorligini oshirishda she‘riy namunalarning ahamiyati katta. Har uchala qissada turli janrda bitilgan nazmiy satrlar mavjud. “Qissai Ibrohim Adham”da jami 1757 misra she‘riy matn bo‘lib, shundan 1124 misra murabba’, 355 misra muxammas, 24 ta g‘azal 278 misrani tashkil etgan.

“Qissai Sayid Nasimiy”ning mavjud uch nusxasida she‘riy matnning hajmi turlicha, ya’ni T.II.S 487 da 11ta g‘azal 178 misrani; T.II.C 85 da jami 595 she‘riy misradan, 1ta mustahzod 14 misra, 16 ta g‘azal 236 misra, 28 misra murabba’, 155 misra muxammas, 2 ta tarje‘band 162 misrani tashkil etgan. T.II.C 28 ni transliteratsiya qilish jarayonida Q. Tohirov matndagi ayrim she‘rlarni qisqartirib ketganlar va buni qayd qilganlar ham. SHuni hisobga olgan holda, transliteratsiya

qilingan qissada jami 540 misra she'riy matn berilgan, shundan 16 ta g'azal 236 misra, 2 ta tarje'band 132 misra, 1 ta mustahzod 14 misra, 28 misra murabba', 130 misra muxammasdir. T.II.S 85 bilan T.II.S 28 qiyoslanganda ikkalasining matni hamda she'riy mundariyasi bir xil ekanligi ko'zga tashlanadi.

Qissai Mashrab'da jami 3217 misra she'riy matn mavjud bo'lib, shundan 146 ta g'azal (1848 misra), 6 ta mustahzod (152 misra), 4ta murabba' (44 misra), 27 ta muxammas (1085 misra), 1 ta musaddas (36 misra) hamda 52 misra g'azal shaklidagi baytlardan iboratdir.

“Qissai Ibrohim Adham”da murabba' va muxammas shaklidagi she'rlar salmoqli qismni tashkil qilgan. Murabba'lar *b a b a*, *v v v a*, *g g g a*, *d d d a* tarzida qofiyalanib, barmoq vaznida yozilgan:

<i>Bevafo dunyoda / na qayg'u kulfat,</i>	<i>6 + 5 = 11 bo'g'in</i>
<i>Na sababdin ohu / fig'on etarsen?</i>	<i>6 + 5 = 11 bo'g'in</i>
<i>Dev paridin sanga / ettimu zahmat,</i>	<i>6 + 5 = 11 bo'g'in</i>
<i>Sen na uchun ohu / afg'on etarsen?</i>	<i>6 + 5 = 11 bo'g'in</i>
* * *	
<i>Bilmam otang birov / pandini oldi,</i>	<i>6 + 5 / 11 bo'g'in</i>
<i>YOki biror aziz / xizmatin qildi,</i>	<i>6 + 5 / 11 bo'g'in</i>
<i>Nisfi shab bo'lg'ondan / otang yo'qoldi,</i>	<i>6 + 5 / 11 bo'g'in</i>
<i>Quloq solg'il man/ notavon so'zlayyin.</i>	<i>5 + 6 / 11 bo'g'in</i>

Muxammaslar aruzning ramal va hajaz bahrlarida yozilgan.

Ey malaksiymo parikim, hurmusan, g'ilmonmusan?
Kim bu surat birla hayronamki, insu jonmusan?
Dahri g'urbat qasrida san YUsufi davronmusan?
Lolayi humromusan yo gavhari ummonmusan?
YO malohat konidin yangi ochilg'an gulumusan?... –

– muxammasi ramali musammani mahzuf vazni (- v - - / - v - - / - v - - / - v-) da bitilgan. Misralarda tajohuli orif (“bilibbilmaslikka olish”) san’ati qo’llanilib, mahbuba qiyofasi mubolag’ali tarzda bir necha narsalarga o’xshatiladi: “Ey

malaksiymo parikim, hurmusan, g'ilmonmusan?" yoki *"insu jonmusan, YUsufi davronmusan, lolayi humromusan yo gavhari ummonmusan, yo malohat konidin yangi ochilg'an gulmusan?"* Muallif ma'shuqani shulardan aynan qaysi biri ekanini ta'kidlamay, o'zini bilmaslikka soladi. Aslida esa mahbubani shularning barchasiga qiyoslab, diqqatimizni uning benihoya go'zalligiga qaratayapti. SHuningdek, *"Majlising – jannat, qading – tubo, kaloming – zanjabil"*, – deb tasvirlayotgan majlisi, qaddiqomati, so'zini birbiridan farqlab jannat, tubo, zanjabilga o'xshatmoqda. Bu tafriq san'atidir. *"Oy yuzungni dastidin xurshedi anvardur xijil"*, – misrasida go'zal jonlantirish, tashxis qo'llanilib, mahbubaning oydek go'zal yuzi oldida quyosh xijolat tortib qoladi. Jodu ko'zining *"Ayno tasammo salsabil"*ga o'xshatilishi va qur'oniy kalomning keltirilishi iqtibos san'tini yuzaga keltirgan.

Yana bir muxammasda Ibrohim Adhamning toju taxtdan kechib, qalandarlikni ixtiyor etganligi qahramon tilidan bayon etilgan:

Xudoni yo 'lig'a kirdim qo'yub mulku diyorumni,

Firoqdin yig'latib Zulfiya oyimdek nigorumni,

Xudoyimga topshurturdum tamomi ixtiyorimni,

Aning uchunki tark ettim o'shandog' koru borimni,

Qo'yung o'z holima do'stlar, xudo degan qalandarman.

Muxammas hazaji musammani solim vazni (v - - - / v - - - / v - - - / v - - -)da bitilib, *a a a a a, b b b b a, v v v v a* tarzida qofiyalangan. Murabba' va muxammaslarning aksariyatida oxirgi misralar aynan takrorlanib, fikrga urg'u, ta'kid ma'nosini berish uchun xizmat qilgan. Muxammasda Ibrohim Adhamning qalandarlikni ixtiyor etishi Mashrabning tanlagan yo'li bilan hamohangligi anglashiladi. Mashrab ham:

Nigorum vaslini izlab talabda bir qalandarman,

Kechib dunyoyi foniydin talabda bir qalandarman.

Xudodin kelsa bu farmon lahaddin bosh ko'torg'il deb,

Kafanni bo'ynuma chulg'ab, talabda bir qalandarman... – deb Haqni talab qilish yo'lini qalandarlikda ko'radi.

Qissada, shuningdek, jami 24 ta g'azal bo'lib, barchasi aruzning hazaji

musammani solim vaznida yozilgan. Ular asar qahramonlari: Adham, Ibrohim, Zulfiya, Gulafzo, Muhammad, Temurxon, A'robi tilidan aytilgan, g'azallar maqta'sida ularning nomi qayd qilingan. G'azallarda qahramonlarning murojaati, hissiy kechinmalari berilib, kishi dilidagi nozik torlarni chertuvchi darajada ta'sirchan qilib ifoda etilgan.

“Qissai Mashrab”da “rivoyatlardan so‘ng ko‘chirilgan she‘rlarning mazmuni hamma o‘rinda ham shu rivoyat mazmuniga bog‘lanavermaydi. She‘rlar qissaning boshidan oxirigacha betartib joylashtirilgan, ...ular rivoyat-g‘azal, rivoyat-muxammas, rivoyat-mustahzod, rivoyat-murabba’ va h. holatlarda betartib keladi”. Tadqiqotchi J.YUsupov Mashrab haqidagi qissa nusxalarini o‘rganish jarayonida: ““Devoni Mashrab” kitoblaridagi rivoyat va afsonalarning birbiridan tubdan farq qilishi, uning tarkibiga kiritilgan she‘rlarning g‘oyaviy yo‘nalishiga ko‘ra saralab olinishi faktlari uni ikki sinf – hukmdorlar va mehnatkash xalq vakillari tomonidan tuzilganligini, ko‘chirila borganligini ko‘rsatadi. “Devoni Mashrab”lar tarkibiga Mahvash va Mujrim Obid singari shoirlarning she‘rlari ham sun‘iy ravishda kotiblar tomonidan kiritib yuborilgan. SHuningdek, “Devoni Mashrab” kitoblarida “Mabdai nur”, “Kimyo” kitoblaridan ko‘chirib o‘tkazilgan she‘rlar juda ko‘p. Lekin “Devoni Mashrab” qissasining eng qadim nusxalaridan biri hisoblangan va Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan 5940 raqamli qo‘lyozmada “Mabdai nur” unvon vazifasidagi taxallusli she‘rlar yo‘qligi bilan boshqalardan farq qiladi...“. Tadqiq qilinayotgan “Qissai Mashrab” kitobidagi she‘rlarni “Mabdai nur”dagi she‘rlar bilan yonmayon qo‘yib ko‘zdan kechirganimizda, ular o‘rtasida o‘xshash yoki aynan ko‘chirib o‘tkazilgan she‘rlarni uchratmadik. Mashrabga nisbat berilgan she‘rlar to‘plami, ya‘ni zamondoshlarimiz tomonidan nashr etilgan “Mehribonim qaydasan” she‘riy devonidagi asarlar bilan qissadagi she‘riy namunalarni chog‘ishtiradigan bo‘lsak, ularning aksariyati o‘zaro mos kelishini ko‘rish mumkin. Masalan, quyidagi muxammaslar ikkala manbadan ham o‘rin olgan: *“Ishqingda kuymas hech kim, afsona bo‘lmaguncha”, “Ishq ichra qadam kuydumu, to tarki sar etim...”*, *“Tokay mani bechoraga bu dardu alamdur,*

“Ilohi rahm qil men xastag‘a ko‘b notavondurman,...”, “Va‘da qildi bir kelay deb ko‘zga uyqu kelmadi...”, “ko‘rsat yuzung, o‘larman, tanda toqat qolmadi,...”, “YOrni kuyida men bormoq edim,...”, “Ulug‘ daryoyi rahmatdin hamisha xushki lab bo‘lma,...”, “Na g‘urbatlarni chektim, charxi bunyod dastingdin, “ (bu muxammas to‘plamda musaddas shaklida berilgan), “bergil Xudo yo‘lida manga soqiy bir ayog‘, ...”, “Ey g‘unchai la‘ling qilibon turli malohat,...” (to‘plamda musabba‘ shaklida berilgan). Xuddi shu tarzda ikkala manba asosida g‘azallar va mustahzodlarni qiyoslaganda ham qissada aks etgan she‘rlarning necha foizi Mashrab qalamiga mansub ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Qissada g‘azallar salmoqli qismni tashkil etgan (146ta g‘azal), ular Mashrab tilidan aytilgan. G‘azallar aruzning hazaj, rajaz, ramal, xafif, muzore‘ va munsare‘ bahrlaridagi xilma-xil vaznlarda yozilgan. Mashrab she‘riyatida, ayniqsa, aruzning ikki bahri – hazaji musammani solim va hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf bahrlari asosiy o‘rin egallaydi. Bunga sabab shuki, birinchidan, hazaji musammani solim bahri Mashrabning g‘amgin hissiyotlarini ifodalash uchun qo‘l keladi. Masalan:

Namangon shah / ridin ketsam / mani yo‘qlar/ kishim bormu?

G‘ariblik shah / rida yursam / mani yo‘qlar / kishim bormu?

Mafoilun mafoilun mafoilun mafoilun

Ikkinchidan, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf bahri Mashrab poeziyasidagi isyonkorlik ruhiga uyg‘undir. Masalan:

Dunyoga/ kelib loyi/ ga bilmay bo/ ta qoldim,

Darmon yo‘g‘idin necha/ og‘iz so‘z qo/ta qoldim.

Mafo‘ulu mafoilu mafoilu fauflun

- - V V - - V V - - V V - -

YOki: *Dunyo yu/ziga man ke/libon g‘amza/da ketdim,*

Bir lahza/ dam olmay tu/ribon lahza/da ketdim.

Mafo‘ulu mafoilu mafoilu fauflun

- - V V - - V V - - V V - -

“O‘zbek va fors-tojik mumtoz she‘riyatida eng mashhur qalam ahli bayon uslubidagina ko‘riladigan sahli mumtane (osonu mumkin emas) stilistik usuli bor. Birinchi qarashda xuddi xalq she‘rlari kabi cheksiz ravonlik va so‘zlarning ommabopligidan asar oson yaratilganday tuyuladi. SHunday asarni yaratish esa mumkin bo‘lmagan darajada mashaqqatli. Mashrab ijodining barcha mahsullari ana shu sahli mumtane usuli asosida yaratilgan” [99, 16]. SHoirning qator ishqiy, lirik g‘azallari sho‘x, o‘ynoqi va jozibador mazmunli, qisqa-qisqa zarb va ravon musiqiy ohanglarda ifodalangan:

Zebo sanamim gul yuzidin parda ko‘tardi,

Olam hama ko‘z bo‘ldi tomosho qilayin deb...

Dilbar yuzini kurgali devona kelibdur,

YUz nozu karashma bila jonona kelibdur.

Mashrabning “setor, dutor, tanbur, g‘ijjak, nay kabi musiqa asboblaridan, “Savt”, “Navo”, “Dugoh”, “CHorgoh” kabi shashmaqom yo‘llaridan xabardor ekanligidan, zamonning xasrat-alamlari qalb yarasini tirnagan vaqtda shu maqomlarga murojaat etib she‘r yozganidan dalolat beradi. SHuning uchun ham Mashrabning she‘rlari musiqa ohangiday yoqimli bo‘lib, qalbgga singib ketadi” .

Setorim toriga jon rishtasidin tor eshib olsam,

Ani kim nolasidin bevafoni ko‘nglini olsam ...

Agar oshiqlik‘im aytsam, kuyub jonu jahon o‘rtar,

Bu ishq sirin bayon qilsam, taqi ul xonumon o‘rtar.

Ko‘rsat jamoling mastonalarg‘a,

Ishqingda kuygan parvonalarg‘a.

kabi baytlar shoirning lirikasidan namunalardir.

SHoir mazmun va unga muvofiq shakl tanlashda she‘riyatning ulug‘ daholari Sa‘diy, Xayyom, Hofiz, Lutfiy, Fuzuliy, Navoiy, Bedil, Badriddin Xiloliy va boshqalarning boy merosidan o‘rgandi va ibrat oldi. Masalan, Mashrabning “o‘rtar”, “oqibat”, “koshki”, “netay”, “qildilo” radifli g‘azallarining yozilishida Navoiy she‘rlarining ta‘siri bo‘lgan. SHuningdek, u Navoiyning “bor”, “yig‘larman” radifli

gʻazallariga ham naziralar bogʻlagan. CHunonchi, qissadagi shoirning “kelmadi” radifli:

*Vaʼda qildi bir kelay deb, koʻzga uyqu kelmadi,
Termulib yoʻlida qoldim, shoʻxi badxoʻ kelmadi ...*

muxammasi ulugʻ Alisher Navoiyning:

*Kecha kelgumdir debon ul sarvi gulroʻ kelmadi,
Koʻzlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.*

deb boshlanadigan gʻazaliga hamohangdir. Asarda Mashrabning sheʼrlarida Mansur Halloj, Ibrohim Adham, Boyazid Bistomiy xamda Imodiddin Nasimiy nomlari tez-tez tilga olinadi:

*Molu mulku, xonumonni tashlabon Adhamsifat,
Makkavu Batxo, Madina anda boʻlsak biz ikov.
YOshi etmishga kirib sotturdi oʻzun Boyazid,
Maʼrifat bozorida, koʻrgil na savdo qildi ishq.
SHayxi SHibli, SHayxi Attoru “anahaq” suhbatin,
Kirdi, ichti bodavu Mansurni dorda qildi ishq.
Kufr etti deb Nasimiyning terisin soʻydilar,
Goʻshti poʻstin soʻzlatib olamda goʻyo qildi ishq.
Mansuri Hallojdek ichib sharoban tahur,
CHarx urub yigʻlab turarman ushbu dam dor oldida.*

Qissanavis Mashrabning ijodidan unumli foydalanib, oʻzi ham ruhlanib gʻazal va muxammaslarni erkin talqin qilganligi seziladi. Garchi qissadan shoir va ijodkor asarlarini ajratish qiyin boʻlsada, baʼzi oʻrinlarda sheʼriy misralardagi hijolar sonining qisqarishi natijasida ayrim rukn va bahrlarning musaddas yoki muxammas kelish hollarini koʻrish mumkin:

SHukrulilloh/ gʻamguzorim/ keldiyo, //
Gʻamda qoʻygʻon/ gulʻuzorim/ keldiyo. //
Jilvasini/ koʻrsatib zoʻhirda elga/ rangbarang,
Bu badan dash/tini kezgan/ dilfigorim/ keldiyo.

*Necha kun vas/lin so‘rab yur/dum Xo‘tan sah/rosida,
Ja‘fari So/diq imom qut/bi zamonim /keldiyo.
Mashrabing mah/sharda yig‘lab/ dod etar,
Dod etib yo/rini istab/ keldiyo.*

Yana bir o‘rinda, yosh Mashrabning belibos yurishidan nomus qilgan otanasi mullo Bozor oxundga murojaat qilganida, mullo bolaga pandu-nasihatlar qiladi. Mashrab hali bu vaqt qalandarlik xirqasini kiymaganligini hisobga oladigan bo‘lsak, uning tilidan keltirilgan bir muxammas so‘ngida:

*...Mashrab qalandaringg‘a har kun ofat g‘animat,
Ko‘rmas ma‘shuq yuzini afg‘ona bo‘lmag‘uncha,...*

satrlarida o‘zini qalandar deb nomlashida mantiqsizlik sezilib turadi. Bu she‘r shoirning ancha keyin – kamolotga etgan davrida yozilgan bo‘lishi kerak. Qissanavis yosh Mashrabdagi valiylik xususiyatini bo‘rttirib ko‘rsatish jarayonida murakkab falsafiy mazmunli she‘rlarni bola tilidan aytiradi. Vaholanki, bola qanchalik iqtidorga ega bo‘lmasin, ishq uchun ma‘lum darajada riyozat chekishi, ma‘naviy piridan ilm o‘rganishi va hokazolarni boshidan o‘tkazishi kerak.

Qissada Bozor oxundning she‘riy so‘zlari, Mashrabning onasi, singlisi bilan muloqotida qo‘llanilgan she‘riy satrlari, shuningdek, qo‘ychivonning itiga qarab g‘azal o‘qishi, Kuntojining qiziga bag‘ishlagan muxammasi, Bandasurat shahridan chiqayotganda aytgan g‘azali, qirg‘izlarni o‘z karomati bilan lol qoldirganda o‘qigan g‘azali, onasi va singlisining munojot so‘zlari, onasi vafotidan so‘ng singlisi tomonidan aytilgan marsiyamuxammasi qissanavisning asarga kiritgan individual ijodiy namunalari bo‘lishi mumkin.

Qissaga o‘ndan ziyod forstojikcha baytlar va g‘azallar kiritilgan. Buni albatta, Mashrabning har ikki tilda ham ijod qilgan shoir ekanligi, qissani tartibga keltirgan kishining shoir g‘azallarini yaxshi bilganligi va ulardan o‘rinli foydalanganligi mahorati bilan izohlash mumkin. Masalan:

*Bo hidoyat dastgiram bosh gumroh, omadam,
Bar tavofi dargahat imro‘z begoh omadam.*

*Zulqalodam dar vafoyat peshi zanjiri tuyam,
Halqai mehrat bagardan ma'ziratxoh omadam,
Mashrabi rindonamu kofir muridi besh nest,
Bori digar dastgiram bosh gumroh omadam.”*

Qissaning 14, 19, 31, 32, 40, 52, 128, 130, 132, 139, 142 – sahifalarida ham Mashrab tomonidan aytilgan fors-tojikcha she'rlar berilgan. SHuningdek, ayrim o'rinlarda shiru shakar uslubida yozilgan g'azallar ham keltirilgan. Ma'lumki, har uchala qissa qahramonlari ham Olloh rizoligiga erishishga, o'zlarini va atrofdagilarni poklashga intiladilar. Qissalarda qahramonlarning mana shu xususiyatlarini ko'rsatish maqsadida o'rni bilan shariat va tariqat istilohlari, Qur'ondan parchalar ham keltirilgan. Masalan, “Qissai Ibrohim Adham”da bu holat quyidagicha aks etgan: *“Alqissa, sulton Ibrohim bu so'zlarni aytib, zor-zor chun abri navbahor yig'lab, tilida zikru sano va ko'nglida “Lo iloha illalloh”ni yod qilib, “dast ba kor, dil ba yor” bo'lub, tasbih va tahlil aytib, xonayi Ka'bani topolmay, emdi qayga borayin va kimdan so'rayin, deb zoru sargardon taqqi diyda giryon va dil biryon va nola qilib, xudoyi taborak va taolog'a sidqi dili birlan yig'lab, bu g'azalni o'qudilar...* ‘Parchada keltirilgan zikru sano aytish va tavhid kalimasini dilda va tilda takrorlash har bir musulmon kishi uchun shart amal hisoblansa, “dast ba kor, dil ba yor” esa naqshbandiya tariqatining muhim unsurlaridan sanaladi. Tariqatlarning shakllanishi tarixiga e'tibor bersak, bu iboraning qissada keltirilishi keyingi davrlar mahsuli deyish mumkin. Bu kabi holatlar “Qissai Sayid Nasimiy”da deyarli uchramaydi. “Qissai Mashrab” esa quyidagi qur'oniy kalimalar bilan boshlangan: *“Bismillohir rahmoni rahim. Alhamdu lillahu rabbil olamin. Val oqibatu lil muttaqin. Vassalotu vassalomu alo rasulih Muhammadin va olihi ashobixi ajmain.”*. Qissalarni, umuman, asarlarni Olloh nomi bilan unga hamdu sano o'qish bilan boshlash o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'ziga xos an'analardan biridir. “Qissai Mashrab”ning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, unda Qur'on suralarining nomlari, oyatlardan parchalar shoir g'azallarida, musaddalarida keltirilgan:

*“Faqtuluni konato min ba’d abyot” aytaman,
“Lam aqul qul innaka inni zalamno” din gapur...
Mashrabo, nodong ‘a qilma shayxlik da’vosini,
“YO xafiyyal lutfu tavakkalltu alalloh” din gapur.*

Boshqa bir o‘rinda esa oyat keltirilgan har musaddasning oxirgi baytida takrorlangan:

*Tilimdadur hammavaqt “Lo iloha illalloh”,
Zaboni holi dilim hamd birladur go‘yo,
SHikastalarga nazar qil ba haqqi bismillo,
Ilohi hurmati oyoti surai “toho”,
Qo‘lumni sen tuto ko‘rgil, ki yo rasululloh,
“Mubashshiran va naziran lito ‘minu billoh”...*

“Qur’oni karim”ning Fath surasida ushbu satrlar 9-oyatda keltirilgan: “Inno arsalnoka shohidan va mubashshiran va naziran litu’minu billohi va rasulihi va tuazziruhu va tuvakkiruhu va tusabbihuhu buqratan va asilo”. Ma’nosi: “Albatta biz seni guvoh va bashorat beruvchi va qo‘rqituvchi qilib yubordik. Toki Oллоh va uning rasuliga iymon keltirsanglar va uning (diniga) quvvat bersanglar va unga e’tiqod qo‘yib buyrug‘ini pok tutsanglar va ertayu kech uni poklik bilan yod etsanglar”.

“Qissai Sayid Nasimiy” masnaviy shaklda, aruzning hazaji musaddasi mahzuf bahrida bitilgan:

*Ki andin so‘ng/ qilay bir qis/sa og‘oz,
Xudodin bo‘l/sa tavfiqu/ sarafroz.
mafoiylun mafoiylun fauvlun*

Unda asosiy matndan ko‘ra emotsional, g‘oyaviy ta’sirni oshirishga xizmat qiladigan she’riy parchalarning hajmi ortiqroqdir. Ularning ba’zilari bayon qilinayotgan voqea bilan ma’no-mazmun jihatidan uyg‘unlikni tashkil etgan bo‘lsa, ayrimlari asar mazmuniga umuman bog‘lanmagan. Masalan, Mansur singlisi Anol ortidan borib, chiltanlarni ko‘rganda bir mustahzod o‘qiydi:

Hajringda men besaru somon bo'layozdim, dil xastayu abgor,

Parvona bo'lib ishq o'tina ham kuyayozdim, yo mehnati bisyor... – deb boshlanuvchi mustahzod asar matni bilan uyg'unlikni hosil qilgan. Unda yor vaslining hajrida kuygan Majnunning ohu nolalari aks etgan bo'lib, majoziy ma'noda Haqqa bo'lgan muhabbatning hijron kechinmalari ifodasidir. Bunda Mansur holatining tasviri keng berilgan. She'r uning his-tuyg'ulari, qarashlariga o'zgacha bir emotsional xususiyat qo'shgan. Inv. № T.II.S 28. qo'lyozma nusxada Mansur tilidan keltirilgan etti bandli murabba' esa asar syujeti bilan mantiqan bog'langan emas. Podshoh Mansurni qatl etishga buyurib turganida, Mansurning uning sha'niga "tasadduq" deb she'r o'qishi o'rinsizdir. Garchi shunday bo'lsa-da, she'rda o'zgacha joziba bor:

Qaysi badan/ ravonisan/ jonisan,

Raftoringga/ ruhi ravon /tasadduq.

mafoiylun mafoiylun foilun

v v v

Qaysi mehr anbarisan xokisan,

Ruxsoringga mohi Kan'on tasadduq.

She'r shohga murojaat ruhida yozilgan bo'lib, unga nisbatan bo'lgan lutfu karam, hurmat, olqish izhor etilgan. Hakning diydorini tilagan oshiq uchun shohga maqtov bag'ishlash mumkin bo'lmagan holatdir. Ollohning haqiqiy shaydolari tezroq foniy dunyoga ravona bo'lish uchun hukmdorlarga nojoiz so'zlarni gapirganlar, aqlarini shoshirib, "gunohkor"liklari tufayli o'zlarini shahid qildirishlariga undaganlar. SHunday ekan, Mansur obrazi uchun bu monolog notabiiydir. YOKi Mansurni dorga osganlarida keltirilgan "bu kun" radifli muxammasiga e'tiborni qaratsak. Marsiya mazmunidagi bu muxammas aslida payg'ambarning suyukli kuyovi Ali Murtazoga bag'ishlangan she'rdir. Uning oxirgi misralarida Saidiy tahallusi qayd qilingan bo'lib, she'r Sayqaliy qalamiga mansub bo'lishi mumkin (inv. №TIIS 28dagi dots. Q.Tohirovning qaydlari asosida). Muxammasda qahramonning ichki hissiyotlari,

do'stu yordan ayrilish iztiroblari aks etgan. Ushbu muxammasning asar bilan umuman aloqasi yo'q. Unda:

*...Andalib gul/din judo, ey/ dod quridi/ durri nob,
Necha axzar/ bargi kul bo 'l/di etib ax/gar bu kun...*

v v v v

foilotun foilotun foilotun foilun

keltirilgan band misralaridagi Andalib so'zi tufayli bu she'r asar tarkibiga kirib qolgan bo'lishi mumkin. Asarda yana bir o'nlik tarje'band mavjudki, u ham Imom Husaynning o'limini aks ettirgan marsiya mazmunidagi voqeaband she'rdir. Unga ko'ra, bir shoh sayrga chiqqanida dushmanlari tomonidan o'ldiriladi va uning oti yolg'iz saroyga qaytadi. Tulpor shohning o'limi haqida xabar bergandan so'ng o'zi ham jon beradi. Tarje'band she'r ma'lum bir shohning vafotiga bag'ishlangan mustaqil asardir. Bu voqeaband she'rning qissaga hech qanday aloqasi yo'q. Tuzuvchi muallif she'rni qaysi jihati bilan asarga bog'laganligi bizga noma'lum. Darvoqe, bu she'r Turkman adabiyoti tarixi kitobida Andalibga, boshqa bir manbada (Q.Tohirovning transliteratsiyasida qayd etilishicha, № 5176 raqamli bizga noma'lum qo'lyozmada bu she'r) Sayqaliyga nisbat berilishi qayd etib o'tilgan.

Qissaning inv. № 487 qo'lyozma nusxasida 11ta g'azaldan 10 tasi Nasimiy tilidan, 1 ta g'azal Amir shoh obrazi tomonidan keltirilgan. Inv. № TIIS 28 nusxasida esa kiritilgan 16 ta g'azaldan "G'azali Nasab" bilan birgalikda o'nta g'azal Nasimiy tilidan berilib, bittasi Nasab, ikkitasi Saidi, qolgani Nasimiy taxalluslari bilan keltirilgan. G'azallarning 5 tasi: "G'azali Bibixonim", "Munojoti duxtar" va Amir og'asi tomonidan aytilib, ularning dastlabki ikkitasida maqta' qismida taxallus qayd etilmagan, Amirga tegishli g'azallarda esa Amir hamda Saidi taxallusi berilgan. Inv. № TIIS 28 transliteratsiya nusxasida Q.Tohirov "Nasab", "Saidi" taxallusli she'rlarni Sayqaliy qalamiga mansubligiga ishora qilganlar. SHunga ko'ra bu kiritma g'azallar Nasimiy obraziga muvofiqlashtirilgan bo'lishi mumkin. G'azallar mazmuni qahramonlarning syujet davomidagi ruhiy xolatiga muvofiq holda joylashtirilgan.

Asarda Nasimiyning gʻorda yashab, faqirona kun kechirib yurgan kezlarida sheʼrlar bitganligi aytib oʻtilib, ijodidan namuna sifatida “sigʻmasam”, “bor edim” radifli gʻazallari keltirilgan. Nasimiyning bizgacha etib kelgan ijodiy merosida ushbu gʻazallar qayd qilingan, “Sigʻmasam” radifli gʻazalning qissa varianti bilan sheʼriy toʻplamdagi variantini yonma-yon qiyoslaganda, matniy tafovutlari borligi ayon boʻladi. Quyida qissadagi gʻazalning ayrim baytlariga eʼtibor beraylik:

*Ikki jahon/ manga sigʻmas/ man bu jaho/na sigʻmasam,
Gavhari lo/ makon manam/ man bu mako/na sigʻmasam...*

v v v v

(mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun)

Zot ila ham sifat ila kurt ila ham barot ila,

Gul shakarim nabot ila pista daxona sigʻmasam...

Zarra manam quyosh manam, chahor ila samoya shish manam,

Vahdati gul bayon ila man bu bayona sigʻmasam.

Garchi bu kun Nasimiyam, Hoshimiyam, Kurayshiyam,

Mandin ulugʻdir oyatim, oyati shona sigʻmasam.

Nasimiyning sheʼriy merosida bu gʻazalning baytlari quyidagicha ifodalangan:

Manga sigʻar ikki jahon, man bu jahona sigʻmazam,

Gavhari lomakon manam, kavnu makona sigʻmazam...

Zotilayam sifat ila, gulshakaram navot ila

Qadrilayam barot ila, pista dahona sigʻmazam...

Zarra oʻzim, kuyosh oʻzim, chor ila panju shash oʻzim,

Suratni koʻr bayon ila, chunki bayona sigʻmazam...

Garchi bu kun Nasimiyam, Hoshimiyam, Kurayshiyam,

Mandan ulugʻdir oyatim, oyata, shona sigʻmazam.

Ikkala gʻazal ham hazaji musammani solimda bitilgan. Ajratib koʻrsatilgan misralar gʻazallarda aynan bir xil kelgan boʻlsa ham ulardagi ayrim soʻz ifodalari: “*man bu makona sigʻmasam*” – “*kavnu makona sigʻmazam*”, “*misli sirot asanjiyam*” – “*xashru sirot asanjiyam*”, “*Muncha kamugʻ rohat il*” – “*Buncha kumoshu raxt ila*”,

“*Ganji nihoni motamam ham o‘shul ayni ayon manam*” – “*Ganji nihon aynan o‘zim, ayni ayon aynan o‘zim*”, “*garchi otimdur odamam*”, “*otim Odamdir, odamam*”, “*Davr ila kun makon manam*” – “*Tur ila kun-fakon manam*” tarzida o‘zaro farq qiladi. Qissadagi hamda meros qolgan Nasimiy devonidagi g‘azallarni qiyosan o‘rganib, tadqiq qilish masalasi bundan keyin e’tibor berilishi kerak bo‘lgan muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu kabi radifli she’r Mashrab ijodida ham mavjud. Nasimiyning “sig‘mazam” radifli g‘azaliga Mashrab “sig‘mamdur” va “sig‘madim” radifli ikki g‘azalini nazira tarzida yaratgan. “Bor edim” radifli g‘azalida tasavvufiy falsafaga asoslangan fikrlar nazm etilib, ya’ni Ruhning azaldan mavjudligi va boqiyliqi, o‘zining oshig‘i oliy mavjudot – insonning yaratilishi, Haqqa darkorligi va Uni barhaq deyishi, Mansur Hallojning yo‘lini tutishi oqibatida qozilarning unga jazo berishi bayon qilingan.

Asarning inv. № TIIS 28 qo‘lyozma nusxasi so‘ngiga kiritilgan “Yig‘langizlar” g‘azali va “Navbat siza etdi” muxammasi tasodif yoki biron bir maqsad natijasidir. Turkman olimlari bu haqida quyidagicha fikr bildiradilar: “Bu g‘azal to‘liqligicha “Nasimiy” poemasi oxirida keltiriladi. Chunki bu g‘azal shuning kabi fojialarga bag‘ishlab yozilgan elegiya bo‘lgani uchun ko‘chiruvchi uni “Nasimiy” poemasining oxiriga qo‘shgandir. Yana ko‘chiruvchi kotib bu g‘azalni Sayqaliyning oti bilan bog‘langan so‘nggi ikki satrida uning nomi o‘rniga Nasimiyni o‘ldirgan Amir otli xonning otini keltiradi:

*Kutilmas bu Amir dunyoda g‘amdin,
Nasab baxti qaroga yig‘langizlar.”*

Andalibning “Navbat siza etdi” radifli muxammasi asarga xotima so‘z sifatida kiritilib, asarni mazmunan xulosalagan:

*Ibrat oling ey xalq jahondin hama ketdi,
Kim olama keldi hama armon bila ketdi,
CHin bandalari oxirat asbobin etdi,
Ogoh bo‘ling charx burung‘ilari ketdi,
Voqif bo‘ling ahbobki navbat siza etdi.*

Umuman olganda, qissalarda kiritma gʻazallarning ahamiyati shundaki, ular qahramonlarning oʻz-oʻzini soʻzlatish orqali xarakterini ochishdek vazifani oʻtagan boʻlib, asar obrazlarining nutqlari sifatida ifodalangan. Bugungi kunda obrazlarning nutqi orqali ularning xarakterini yaratish mahorati alohida eʼtirof etilayotgan bir paytda, bu mumtoz adabiyotdan hozirgi zamon adabiyotiga kirib kelgan oʻziga xos anʼana, usul ekanligi namoyon boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Abdullaev V.O'zbek adabiyoti tarixi. 2-k.Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 141b.
2. Abrorov A., O'zbek povesti, T., 1973.
3. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati.-Toshkent:O'qituvchi.1967.-298b.
4. Vamberi G. Ocherki Sredney Azii. M., 1868. str 336.
5. Jumaniyozov R. Xalq ijodi – haq ijod. Toshkent: O'zbekiston. 1993.- 10-b.
6. Zufarov S. Hotami Toyi qissasi. // O'zbek tili va adabiyoti. 1986. 5-son, 32-b.
7. Majidov R. “Xalq kitoblari” termini haqida. Adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar. Toshkent. 1978. 169-176 b.
8. Mallaev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. Toshkent: G'.G'ulom adabiyoti va san'ati. 1974. 385-b.
9. Mirzaev T. Xalq baxshilarining repertuari. Toshkent. 1979. 14-b.
10. Normatov U., Go'zallik bilan uchrashuv. – T. 1976.
11. Normatov U. “Umiddaxsh tamoyillar”. -T.: “Ma'naviyat”. 2004
12. Nizomov F.M. Qissa janri taraqqiyotiga oid ba'zi mulohazalar. Ilmiy tadqiqot va innovatsiya. Ko'p tarmoqli ilmiy jurnal. Sentabr, 2022. ISSN: 2181 -3507 Volume-1| SSUE-3|2022 (<https://zenodo.org/record/7176402#.Y6hai1xBzIU>).
13. Oqbo'taev X. Xalq kitoblari va adiblar.// Adabiy meros. 1(55).Toshkent. 1991. 65-70 b.
14. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi.// O'zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, 1981, 9-61b., 97-148 b.
15. Tohirov Q. Xalq qissasi “YUsuf va Zulayho”ning matni va tadqiqi. Samarqand. 2001. 142 b.
16. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. 5-изд.. – М., 1976.
17. Qissai Mashrab. Toshkent: YOzuvchi. 1992. – 176 b.
18. Homidiy H. Abdullaeva SH. Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. Toshkent, 2005

MUNDARIJA:

Adabiyotshunoslikda xalq qissalari va hozirgi zamon qissalarining o'rganilishi	5
Xalq qissalarining doston janri bilan aloqadorligi	15
Adabiy ta'limda o'quvchilarga badiiy tahlil asoslarini o'rgatish	17
Qissalar badiiyatini tahlil qilish	21
Qissalarning ifoda uslubi va badiiy mahorat	46
Foydalanilgan adabiyotlar	65